

**ИЗСЛЕДВАНЕ НА СОЦИАЛНИ НОРМИ,
КОИТО ВЪЗПРЕПЯТСТВАТ ДОСТЪПА
НА РОМСКИТЕ МОМИЧЕТА
ДО ОБРАЗОВАНИЕ**

unite for
children

unicef

**ИЗСЛЕДВАНЕ НА СОЦИАЛНИ НОРМИ,
КОИТО ВЪЗПРЕПЯТСТВАТ ДОСТЪПА
НА РОМСКИТЕ МОМИЧЕТА
ДО ОБРАЗОВАНИЕ**

УНИЦЕФ
София, 2016 г.

Настоящият доклад е изготвен по задание на УНИЦЕФ България от д-р София Захова.

Изказаните в него становища и мнения са отговорност единствено на авторите и не отразяват непременно мненията и политиките на УНИЦЕФ. Докладът следва да бъде цитиран при всяко преиздаване на материала – целия или части от него.

ИЗСЛЕДВАНЕ НА СОЦИАЛНИ НОРМИ, КОИТО ВЪЗПРЕПЯТСТВАТ ДОСТЪПА НА РОМСКИТЕ МОМИЧЕТА ДО ОБРАЗОВАНИЕ

© 2016 Детски фонд на ООН (УНИЦЕФ)
Февруари 2016

ISBN 978-954-92855-5-0

Изисква се разрешение за възпроизвеждане на текстове от тази публикация. Моля, свържете се с отдел „Комуникации“, УНИЦЕФ България, тел: 02/ 9696 208

Детски фонд на ООН (УНИЦЕФ)
Бул. „Ал. Дондуков“ № 87, ет. 2
София 1504, България

Снимка на заглавната страница: © UNICEF Bulgaria/Noorani/2015

За повече информация, моля посетете страницата на УНИЦЕФ България на www.unicef.bg

Съдържание

1. Въведение	3
2. Подход и методи	6
2.1. Цел и подцели	6
2.2. Предмет и обект	7
2.3. Основни дефиниции	7
2.4. Методология	8
3. Ромски общности и достъп на момичета до образование	10
3.1. Ромските общности	10
3.2. Образователен статус на ромите и отпадане на ромските момичета от образователната система	12
3.3. Ромското семейство. Роли според пола – традиционни модели и тяхната динамика	16
3.4. Брак при ромите	19
3.5. Брачна възраст. Детски бракове и ранни раждания	20
3.6. Фактори за образованието, които са свързани с етнокултурата и начина на живот ..	28
4. Законодателна рамка, практики, политики и стратегически документи	33
4.1. Законодателство в сферите на образованието, социално подпомагане и защита правата на детето	33
4.2. Наказателен кодекс и съдебна практика	37
4.3. Стратегически документи и анализи, които адресират проблема	40
4.4. Практики и инициативи за превенция сред ромските общности	43
4.5. Проблемът с детските бракове и образование на ромските момичета в Европа	44
5. Социокултурни норми сред ромските общности в трите области	46
5.1. Нагласи и практики на ромски общности в област Монтана	46
5.2. Нагласи и практики на ромски общности в област Сливен	52
5.3. Нагласи и практики на ромски общности в област Шумен	60
6. Изводи и препоръки	68
6.1. Изводи	68
6.2. Препоръки	76
Библиография	80
7. Приложения	84
7.1. Приложение: Списък на местата и целевите групи, обхванати в теренното проучване	84
7.2. Приложение: Списък на експерти и активисти, с които са проведени разговори и срещи по темата на изследването	85

Изследване на социални норми в ромските общности, които възпрепятстват достъпа на момичетата до образование и особено до средно образование

1. ВЪВЕДЕНИЕ

Ромски деца и младежи, и по-специално момичета в някои общности в страната отпадат от образователната система, въпреки конституционно гарантираното право на образование и регламентирането на задължителното образование за всички български граждани от 5 до 16 години. Причините за това от една страна се крият в социалноикономическите условия на живот, а от друга са свързани със соционормативните специфики на общностите и представите за житейска реализация на момичетата. Все още институциите и заинтересованите страни в България са изправени пред предизвикателства какви мерки да бъдат прилагани за реализиране на правото на образование и повишаване на образователния статус на ромските общности. До момента предприетите стъпки са по-скоро в режим на санкции и наказания към семействата на децата, като липсват ефективни и системни мерки, които работят за превенцията на отпадането, разработени съобразно разнообразието от причини, затрудняващи достъпа до образование.

Няколко документа, приети на ниво централна власт, адресират проблема за отпадането от училище и детските бракове сред ромските момичета като причина за него. Сред тях са Национална стратегия за детето 2008 – 2018 г., План за действие за изпълнение на заключителните препоръки, отправени от Комитета на ООН, за премахване на дискриминацията към жените (CEDAW). В други стратегически документи, като Националната стратегия за демографско развитие на населението в Република България (2012-2030 г.), Националната стратегия на Република България за интегриране на ромите (2012-2020), Стратегия за намаляване дела на преждевременно напусналите образователната система (2013-2020), Стратегия за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства и План за действие към нея за периода 2015 – 2020 г., също се обръща внимание на необходимостта от превенция на отпадането от училище, както и на етнокултурните, социални и икономически причини, свързани с по-висок дял на отпадащи ученици сред ромите. В националния си План за действие по програмата в страната 2013-2017 г., сключен с правителството на Република България, УНИЦЕФ се ангажира да спомогне за реализирането на политики, подкрепящи образователна среда за младежите и децата в неравностойно положение, особено за момичетата от ромски произход.

Настоящият доклад обобщава и анализира модели на поведение, които са част от соционормативната система на ромските общности и са свързани с детските бракове и ранни раждания. Те се разглеждат във връзка с образованието на ромските момичета и влиянието им върху отпадането или посещаемостта на училище. В хода на изследването, резултат от което е този доклад, се търсиха основните фактори и актьори/страни/членове на общността или семейството, които влияят върху социалните норми и допринасят за поддържане на практиката на детски бракове. Наред с проучване на проблемите и факторите за отпадане на ромските момичета, изследването имаше за цел да покаже и позитивните тенденции в ромските общности чрез примери на ромски семейства, които окуражават децата си да продължат своето образование. За нас бе важно да се видят не само характеристиките и профила на ромските общности, групи и семейства, при които съществуват проблеми при реализиране на правото на образование на момичетата, но и тези, при които правото на задължително образование е напълно реализирано и нивото на образование на младежите е сравнимо със средното за страната. Хипотезата бе, че сравнението на групите и общностите с по-ниско ниво на образование на младежите с тези, при които средното ниво не се различава от това за страната, могат да дадат препоръки за сфери, в които да се работи, за да се постигне качествена промяна сред тези, които са с по-ниско ниво на образование.

Анализът, който следва, е резултат от проучване „Социални норми в ромските общности, които възпрепятстват достъпа на момичета до образование и особено до средно образование“, извършено по поръчка на УНИЦЕФ-България в периода септември 2014 г. – януари 2015 г. Изследването протече в две фази – 1) документален анализ на съществуващи доклади, изследвания, данни и стратегически документи, които третират проблема за социокултурните норми, детските бракове и образованието сред ромите в България, други държави в региона и Европа и 2) теренно проучване сред ромски общности в областите Шумен, Монтана и Сливен, и интервюта с ромски активисти и експерти в сферата на образованието и културата на ромите. Резултатите от изследването имат за цел да залегнат в основата на серия от подкрепящи и превантивни мерки, които ще допринесат за намаляване на отпадането от училище и повишаване на образователното ниво сред ромските момичета.

Теренното проучване бе извършено с подкрепата на партньори по места, към които бих искала да отправя специални благодарности – координаторите на УНИЦЕФ в Сливен и Монтана Майя Грозданова и Милен Гечовски, екипа на СКЦ-Нови Пазар и Женско ромско сдружение „Хаячи“, Димитрина Минева – директор на ЦДГ „Пролетна дъга“ – Шумен, Ташко Танов, председател на Фондация „Наангле – 2001“, Маргарита Христова, здравен медиатор в гр. Сливен и Кольо Колев, здравен медиатор в с. Градец, Велчо Кръстев от сдружение „Технитари“, гр. Стара Загора и Людмила Петрова от Студентско дружество за развитие на междуетническия диалог, както и на десетките момичета, младежи и семейства, с които се срещнах, и които споделяха опита и възгледите си, своите ценности, стремежи и проблеми.

2. ПОДХОД И МЕТОДИ

2.1. Цел и подцели

Настоящият доклад е резултат от изследване, чиято основна цел е да проучи и анализира модели на поведение, наложени от соционормативната система на ромската общност, които имат отношение към достъпа до образование и отпадането от училище на ромските момичета, детските бракове и ранни раждания.

Сред задачите на проучването са:

- Анализ на политики, практики и мерки, адресиращи проблема за детските бракове;
- Представяне на ролята според пола в ромските общности и възгледите по отношение на образованието на ромските момичета;
- Представяне на социалните норми, които са свързани с детските бракове, ранна бременност и раждане и типологизиране на основните фактори, които влияят за поддържане или промяна на практиките и възгледите по отношение на детските бракове и ранни раждания в различните ромски общности;
- Идентифициране на основните фактори и актьори /страни/ членове на общността или семейството, които влияят върху социалните норми и допринасят за поддържане на практиката на ранни бракове;
- Идентифициране на основните фактори и актьори /страни/ членове на общността или семейството, които биха могли да допринесат за промяна на тези практики;

- Разработване на препоръки за дейности и мерки, които ще допринесат за реализиране на правота на образование на ромските момичетата и намаляване на детските бракове сред ромските общности.

Реализирането на тази цел и конкретните задачи ще подпомогне по-доброто разбиране на причините и факторите за отпадане на ромски момичета, като се обърне внимание не само на практиките на детските бракове и факторите, които водят до промяната им, но и на общите нагласи по отношение на образованието като социален капитал и по-общите институционални проблеми, които възпрепятстват достъпа до образование на ромските момичета.

2.2. Предмет и обект

Предмет на изследването са свързаните със сключването на брак общностни норми и фактори, които влияят – позитивни или негативно – върху масовите практики и нагласи в ромските общности по отношение образованието на ромските момичета. Соционормативната система и практики на отделните ромски общности варират в зависимост от груповата принадлежност, а в групата възгледите варират според конкретната общност, генерацията и пола. Наред с това се проучиха редица други фактори като социалноикономически статус на семейството, образователен статус и мотивация на родителите, място на живеене и др.

Обект на проучване бяха ромските общности с техните основни общностни нагласи по отношение на образование и брак, и специално няколко ромски групи в областите Монтана, Сливен и Шумен с представители на различен тип младежи – омъжени момичета, неомъжени момичета, неженени момчета; жени от различни поколения и мъже от различни поколения, местни лидери, ромски студенти, както и местни и национални активисти и експерти с влияние върху политиките по отношение на ромските общности в България.

2.3. Основни дефиниции

В изследването **определението роми** се възприема като общо название за една хетерогенна общност от групи с общ произход, които в България, както и в други части на Европа, имат различни езици, (само)название и идентичност (включително неромска), и които околното население обикновено определя като 'цигани'. Ромите не са социално изолирана общност и процесите в ромските общности винаги трябва да се разглеждат във взаимовръзката им с процесите в макрообществото. По думите на Елена Марушиакова и Веселин Попов, ромите живеят най-малко в две измерения – в своята (ромска) общност и в макрообществото¹, с което те споделят вековно съществуване и от което са неизменна част. Едновременно с това при ромите и до днес съществуват традиционни неписани правила и норми на социално поведение, които се схващат от техните носители като типично ромски, характерни само за тях, и които в научната литература често се обозначават с термина *романипен*.² Те се схващат от ромите като важен маркер на идентичност, отделящ ги от всички останали общности, с които взаимодействат и затова е важно те да бъдат спазвани и възпроизвеждани от общността.

В изследването се възприема определението **общностни социални норми** (community social norms), под което се има предвид социални норми, възприети в конкретна ромска общност,

1 Марушиакова, Е. и В. Попов, В. 1993. Циганите в България. София: Клуб '90, с. 13.

2 Mirga A. 1987. The Category of "Romanipen" and the Ethnic Boundaries of Gypsies. – Ethnologia Polona 13: 243-255.

които определят как даден индивид може и трябва да се държи, според статута си в групата. Под **соционормативна система** се има предвид съвкупността от социални норми, възприети в групата и тяхната взаимовръзка.

Под **брак** се има предвид създаването на семейство при ромите, което обикновено настъпва чрез огласяването на женитбата сред местната общност. Според нормите на общността, това е достатъчно, а най-често и единствено, доказателство за брак (особено, когато момчето и момичета са непълнолетни). Под **детски брак** се има предвид сключването на брак преди навършване на пълнолетие (18 години). В социалните науки този брак се определя като ранен.

2.4. Методология

Проучването е реализирано чрез етнографско изследване, което включва и мултидисциплинарен подход, съчетаващ количествени и качествени методи.

Проучването протича в две основни фази: документален анализ и теренно изследване. В хода на теренното изследването са следвани два основни качествени етнографски подхода – на *плътното описание* (think description), съгласно определението на Клифърд Гиърц³, което дава възможност за събиране на наситена информация от всички поколения в местните ромски общности и на *мултиситуираната етнография* (multi-sites ethnography), по определението на Джордж Маркус⁴, чрез която са проведени изследвания на един и същ феномен сред различни общности и места, което позволява анализ на факторите, които водят до промяна в нагласите спрямо детските бракове и образованието на ромските момичета.

При документалния анализ бяха анализирани данни относно:

- Законовата рамка и политически документи – стратегии и планове, които адресират изследваните проблеми;
- Преглед на политики и практики, предприети в страната от държавни институции и неправителствени организации;
- Преглед и анализ на наличните статистически данни, свързани с ранни съжителства, образователен статус на момичетата в ранни съжителства и отпадането от училище;
- Преглед на изследвания и практики, свързани с детските бракове в други държави в Европа.

Теренното проучване включва дълбинни изследвания в три области – Монтана, Сливен и Шумен, във всяка от които е проведено проучване в избрани три типа населено място – областния град, по-малък град и село. Изследването в област Монтана бе проведено в гр. Монтана, гр. Берковица и с. Долни Цибър (община Вълчедръм); в област Сливен, в гр. Сливен, гр. Нова Загора и с. Градец (община Котел); в област Шумен съответно гр. Шумен, гр. Нова Пазар и селата Златар (община Велики Преслав) и с. Салманово (община Шумен). В градовете изследването сред неомъжените момичета и неженените момчета е проведено под формата на мини-фокус групи. Проведени са общо 25 групови срещи с общо 110 младежи на възраст между 15 и 20 години, от които 49 неомъжени момичета и 61 неженени момчета (често към поканените за разговор младежи се присъединяваха и техни приятели). В места с повече ромски групи и

3 Geertz, C. 1973. Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture. In: The Interpretation of Cultures: Selected Essays. New York: Basic Books, pp. 3-30.

4 Marcus, G. 1995. Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography. – Annual Review of Anthropology, 24, pp. 95-117.

повече от една махала като Шумен, Сливен и Монтана са проведени повече от планираните фокус групи, тъй като първоначалната идея да се съберат младежи от различни махали не се осъществи и фокус групите се провеждаха по махали. Проучването сред омъжените момичета, планирано също под формата на фокус групи, е проведено по този начин само в Нови Пазар, докато в другите места се осъществява под формата на неформални разговори и интервюта с омъжените момичета в семейна обстановка, тъй като това е по-предразполагащата среда за тях за обсъждане на ранния им брак. В него са включени 36 момичета, омъжени преди да навършат пълнолетие. Проучването сред възрастните жени, както и мъже и жени от всички генерации от местната общност е проведено чрез наблюдения, интервюта и неформални разговори в ромските махали. Проведени са срещи-разговори със 64 семейства от различни поколения и 50 жени от различни генерации. Проведените разговори със студенти роми са 19, 16 от които момичета и 3 момчета.

На много въпроси са получени стандартизирани отговори, които в редица случаи отразяват общите правила и норми в общността, което улеснява изследването, доколкото бързо се натрупва засищаща информация. Привличането на събеседници от различни поколения и съчетаване на получената информация от всички заинтересовани страни дава възможност за описание на нормите в съвременните им проявления и отношението на поколенията към тях.

Проучването на национално ниво и по места включва срещи и разговори с представители на формални и неформални ромски лидери, както и експерти – от институции, активисти от неправителствени организации, пастори, социални работници и здравни медиатори роми, както и изследователи роми.

Проведените интервюта са в Държавната агенция за закрила на детето (ДАЗД), Центъра за образователна интеграция да децата и учениците от етническите малцинства към Министерство на образованието и науката (ЦОИДУЕМ – МОН), с 3 от членовете на Националния съвет за сътрудничеството по етническите и интеграционни въпроси (НССЕИВ) от трите области на проучването, Отделите „Закрила на детето“ в общините Монтана и Шумен, 12 здравни медиатори роми, 9 ромски лидери от местни неправителствени организации и общинска администрация, 5 ромски активисти и експерти на национално ниво, 3 изследователи от ромски произход (две от които жени), 4 евангелски пастори, 8 ромски активистки от Европа.

3. РОМСКИ ОБЩНОСТИ И ДОСТЪП НА МОМИЧЕТА ДО ОБРАЗОВАНИЕ

3.1. Ромските общности

Ромите в България са 325 343 души, като в експертни оценки, базирани на наблюдения върху общности, които са с ромски произход, но с друга идентичност декларирана пред обществото и при преброявания, броят им достига 800 000 души. По данни от преброяването на населението през 2011 г., 55,4 % от ромите живеят в селата, най-голям е дялът им в областите Монтана – 12,7%, Сливен – 11,8%, Добрич – 8,8%, Ямбол – 8,5%.⁵ По територията на страната са разпределени сравнително равномерно и почти няма населено място, в което да не живеят роми. Представяват 4,9% от населението, но тяхното процентно съотношение в някои от възрастовите групи е значително по-високо: ромите са 12% от децата във възраст 0-9 години, 9% във възрастовата група 10-19 години и 6,8% от младите хора между 20 и 29 години.⁶

Официалните данни дават информация за българските граждани, самоопределили се като роми на последното преброяване, докато всички общности, които влизат в категорията роми, съгласно приетата дефиниция в настоящия доклад, са много повече.

Ромите в България биват класифицирани като *междугрупова етническа общност*,⁷ съставена от групи, метагрупови обединения и субгрупи със своя идентичност. Подобно на ромите по света, в България те не са единна и еднородна, а хетерогенна общност, като най-важна от гледна

5 Национален статистически институт. 2011. Преброяване 2011 (окончателни данни). София: НСИ, <http://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Census2011final.pdf>

6 Пак там.

7 Марушиакова, Е., Попов, В. 1993. Циганите в България. София: Клуб '90.

точка на идентичност и норми на поведение е груповата принадлежност. В България е приета класификацията на ромските общности на Елена Марушиакова и Веселин Попов с три основни подразделения:

Първото са т.нар. *йерлии* или уседнали роми. Разнородно подразделение, включващо групи, говорещи на различни диалекти от групите на балканските и старо-влашките диалекти на *романес*, както и турско-езични (повечето от които са с преферирана турска етническа идентичност или предпочитат етнически неутралното самоназвание *миллет*) или българо-езични (повечето от тях с преферирана българска етническа идентичност). Повечето от групите в това подразделение са отдавна уседнали, други отсядат през 20-те и 30-те години на XX в., а някои след 1958 г. Тук се включват две вътрешни подразделения, *хорахане рома* (т.е. турски цигани, в смисъл на мюсюлмани) и *дасикане рома* (т.е. български цигани, в смисъл на православни християни), като границите между тях са исторически променливи и свързани със смяна на религията. В рамките на тези две подразделения съществуват отделни групи.

Второто основно подразделение са т.нар. *калдараши* (или *кардараши*), които говорят на нововлашки диалекти на *романес* и са водели чергарски начин на живот до 1958 г. В рамките на това подразделение, вече оформило се като единна ендегамно затворена група, съществуват съхранени редица субгрупови подразделения, обособени по родов и/или териториален принцип, например *златаря*, *ницулеш*, *жъплеш*, *лъйнеш*, *нямцуря* и т.н.

Третото подразделение са *рудари* (или *лудари*, *копанари*). Те говорят стар диалект на румънския език и са водели чергарски начин на живот до 1958 г. Често са с преферирана влашка/румънска етническа идентичност.

В местата, в които бе проведено теренното изследване живеят основно групи, които спадат към подразделението на уседналите роми. Те са както *дасикане*, така и *хорахане рома*.

В област Монтана това е групата на уседналите от векове, най-многобройни в Северозападна България, *калайджи* (кв. „Огоста“ и кв. „Кошарник“ – Монтана, с. Долни Цибър), *кошничари* (кв. „Кошарник“ – Монтана, кв. „Раковица“ – Берковица), *решетари* (кв. „Кошарник“), *мухчи* (кв. „Раковица“). *Калайджиите* и *мухчиите* водят уседнал начин на живот от по-ранни исторически периоди, докато групите на *кошничарите* и *решетарите* започват да усядат от края на 50-те години на XX в. Днес групите се причисляват към *дасикане рома*, тоест роми християни, като все още възрастните пазят спомен за или остатъци от (в именната, обредната система) изповядваната мюсюлманска религия в миналото. Днес религиозната принадлежност е протестантство или източно православие. Всички групи са ромскоговорящи, като сред младото поколение от кв. „Огоста“ – Монтана и с. Долни Цибър се забелязва тенденцията за неприпрактикуване на ромски език в семейството.

В местата на проучването в област Сливен живеят групи уседнали роми, сред които *байчари* (кв. „Никола Кочев“ – Сливен), групи с *турска идентичност* (всички в кв. „Шести“ – Нова Загора и част от населението на кв. „Надежда“ – Сливен), *голи цигани* (кв. „Надежда“ – Сливен), *музиканти* (кв. „Надежда“ – Сливен) и *дървари*, по-известни като *градешки цигани* (всички роми в с. Градец, малобройна част от населението на кв. „Надежда“ – Сливен). Т. нар. *турци* следва да бъдат причислени към *хорохане рома*, поради изповядваната от тях мюсюлманска религия (интересен процес на евангелизация се наблюдава сред някои от турците в кв. „Надежда“), а всички останали групи – *байчари*, *музиканти*, *голи цигани* и *градешки* се самоопределят като *дасикане рома* и изповядват протестантство или източно православие. Сред *музикантите* и *голите цигани* са запазени спомени или обреди от мюсюлманската религия. Групите с пре-

ферирана турска идентичност говорят турски като майчин език, *музикантите*, *градешките* и *голите цигани* са ромскоговорящи, а сред *байчарите* се наблюдава процес на отмиране на използването на ромския език в семейна среда.

В местата на проучването в област Шумен живеят основно групи уседнали роми, като единствено в с. Златар (община Велики Преслав) живеят *рудари*. Групите са предимно *хорохане рома*, или турски цигани, поради изповядваната понастоящем или в близкото минало мюсюлманска религия. Сред тях са *хорохане рома* с ромска идентичност (по-голямата част от ромите в кварталите на гр. Шумен и в с. Златар) и такива с преферирана турска идентичност или с идентичност на *миллет* (гр. Нова Пазар, гр. Шумен, с. Златар). При част от групите с ромска идентичност и ромски майчин език се наблюдава евангелизация, докато групите с турска идентичност и турски майчин език изповядват ислям. Към *дасикане рома* се причисляват *музикантите* (кв. „Витоша“ – Шумен, с. Салманово). Те говорят ромски език и изповядват източно православие или протестантство.

3.2. Образователен статус на ромите и отпадане на ромските момичета от образователната система

Като цяло ромските общности имат по-нисък образователен статус в сравнение с мнозинството от населението в страната, ситуация съпоставима с тази в другите европейски страни.⁸ Образователният статус на ромите се променя динамично в годините след 1950 г., когато започват целенасочени политики на държавата за масовизиране на образованието сред ромите и цялостно ограмотяване на циганското население.⁹ В резултат средното образователно ниво на ромите нараства значително.

Образование сред определените се като роми, 2011 г.¹⁰

Ниво на образование	Брой	% от всички в тази категория	% от определените се като роми
Висше	948	0,07%	0,29%
Средно	18948	0,69%	5,82%
Основно	97544	6,8%	30%
Начално и незавършено	131337	17,25%	40,37%
Никога не посещавали	26154	37,85%	8,04%
Дете	50412	12,34%	14,5%

8 FRA – European Union Agency for Human Rights. 2014. Roma – Data in Focus. Education: the situation of Roma in 11 EU Member States. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

9 Димитров, Д. и колектив 1980. Утвърждаването на социалистическия начин на живот сред българските граждани от цигански произход. София; Колев, Г. 2010. Българската комунистическа партия и циганите през периода 1944-1989 г. София: Център за публични политики.

10 Данни от НСИ, цитирани по Тилкиджиев, Н., Миленкова, В., Неделчева, Т., Христова, С., Петкова К., Милева, Н. 2011. Успелите роми. София: Изток – Запад, с. 506.

Според последното преброяване неграмотните са 112 778, като най-много неграмотни има сред ромите – 11,8%, докато при самоопределилите се като българи 0,5% са неграмотни, а като турци – 4,7%.¹¹ Неграмотните ромски жени са два пъти повече от неграмотните мъже.¹² България е една от малкото страни в ЕС, в които делът на преждевременно напусналите образователната система е по-висок при момичетата, отколкото при момчетата.¹³ Броят на децата между 7 до 15 години включително, които трябва да бъдат в образователната система, но не учат към 1.02.2011 г. е 81 000. 23,2% от ромите в тази възрастова група не учат, при турците (част от ромските общности са с преферирана турска идентичност, декларирана и при преброяванията) този дял е 11,9%, при българите – 5,6%.

Някои от причините за тази ситуация: икономическото състояние на страната, което се отразява отрицателно на социалното и икономическо положение на ромите – бедност и безработица на родителите; разпространени трайни отрицателни нагласи спрямо ромите в българското общество, отразени в третирането на ромските деца в българските училища; трудовата миграция на роми родители или цели семейства към по-големите градове или в чужбина; участие на децата в икономическата дейност на семейството; нисък образователен статус и мотивация за образование на децата от страна на ромите родители; липсата на механизми за гарантиране на основни права като правото на образование и работещи механизми за гарантиране на тези права при нарушение.

Скорошно изследване на УНИЦЕФ – България показва, че най-голям е броят на отпадналите момичета в прогимназиалния курс.¹⁴ По-високият процент отпадащи ромски момичета в прогимназиалния курс (5-8 клас) и масовата на места (особено в селските райони) тенденция за незаписване в средни училища на ромски момичета се дължат и на социокултурни специфики сред някои от ромските общности, свързани с норми на поведение от страна на момичета с оглед на гарантиране на тяхното „добро име“ сред местната общност, очаквано поведение с оглед на подготовката им за бъдещ брак и семеен живот. Валидността на тези проблеми зависи от конкретната ситуация в даден регион, град или село, както и от социокултурната специфика на всяка една ромска общност, според нейната груповата принадлежност. Така например сред групите, които спадат към т.нар. *хорохане рома*, тоест роми мюсюлмани (част с различна от ромската идентичност) се наблюдава по-висок процент, а на места дори масовост на сключване на детски бракове, докато към причисляващите се към *дасикане рома* брачната възраст е все по-висока и на места напълно съпоставима с тази на заобикалящите я общности. По отношение на фактора място на живеене се забелязва, че в градовете с големи сегрегирани квартали се забелязва по-голям консерватизъм в практиката на детски бракове, отколкото в селата. Това се дължи на по-голямата изолираност и капсулация на общностите в тези квартали.

Същевременно с това границата на образование сред ромската общност се покачва и все повече ромски деца и родители имат интерес от по-високо образователно равнище с оглед на възможности за по-добра реализация, по-добри доходи и по-добър жизнен стандарт за семейството или бъдещото семейство. Тенденцията е повече роми да завършват основно образование като минимум, броят на младите роми със средно и висше образование нараства, но все

11 Национален статистически институт (НСИ). 2011. *Преброяване 2011 (окончателни данни)*. София: НСИ.

12 Пампоров, А., Колев, Д., Крумова, Т., Йорданов, И. 2008. *Ромите в България: Информационен справочник*. София: Фондация „Отворено общество“, с. 27.

13 Захариев, Б., Йорданов, И., Дечева, Й. 2013. *Изгубено бъдеще? Изследване на феномените на необхващане в училище*. София: УНИЦЕФ.

14 Пак там, с. 17.

още остава ниска. Подобно на макрообществото, броят на ромските момичета студенти или получили скоро висше образование е по-висок от този на младежите.¹⁵ Затова за нас бе важно да се видят не само характеристиките и профила на ромските общности, групи и семейства, при които съществуват проблеми при реализиране на правото на образование на момичетата, но и тези, при които правото на задължително образование е напълно реализирано.

При ромските групи, сред които бе проведено проучването в трите области, се наблюдават различни модели, нагласи и практики по отношение на нивото на образование на ромските момичета в групата. Най-висок е образователният статус на ромите и ромските момичета в област Монтана, като тези тенденции са характерни за областта още от 60-те години на XX в. По-нисък, но с ясни тенденции за покачване през последните 15 години е образователният статус в област Шумен, което се свързва с промяна на нагласите към образованието на момичетата от страна на семействата и дейности на различни организации и лидери в общностите. Най-нисък е образователният статус на ромските момичета в област Сливен. В областта е и на едно от челните места по брой детски бракове и ранни раждания.

Обратно на тенденцията в национален мащаб да се покачва образователният статус на ромските момичета в сравнение с генерацията на техните родители и прародители, в някои места на област Сливен се наблюдава намаляване на нивото на образование на момичетата и отпадането им от образователната система в прогимназиален курс. Най-нисък е образователният статус на момичетата в квартал „Шести“ на гр. Нова Загора, където живеят роми с турска идентичност. Там момичетата отпадат основно в прогимназиалния курс, поради подготовка за и очакване на сключване на женитба. За разлика от всички други места, в които бе наблюдавано покачване на образователното ниво сред по-младите генерации, в Нова Загора се наблюдава точно обратната тенденция – нивото на завършено образование на ромските момичета е същото като или по-ниско от това на майките им, и по-ниско от това на бабите им. В старата циганска махала на гр. Сливен (Комкула, кв. „Никола Кочев“) завършването на задължителното образование се реализира, но се наблюдава отпадане на момичета преди завършване на средно образование, най-често поради сключване на брак. В квартала, от който произлизат много ромски лидери и интелектуалци, завършването на висше образование е модел, познат още от междувоенния период. В квартала момичета също продължават висше образование. И при четирите общности в другия квартал на Сливен – кв. „Надежда“, (*турци, голи цигани, музиканти, градешки*) детските бракове са масова практика, а най-амбициозните родители се стремят момичетата им да се образуват до 8 клас (макар и тези случаи да не са много). Момичетата отпадат дори в прогимназиалния курс, както поради очакването за сключване на брак, така и поради други причини (липса на мотивация на родителите, необходимост от участие в домакинските и икономически дейности на семейството). За ромите в с. Градец завършването на основно образование е масова практика. Момичетата продължават обучението си до задължителната възраст в гр. Котел, но повечето не завършват средно образование.

По-високо е нивото на образование на ромските момичета в местата на проучване в област Шумен, като промените са особено динамични през последните 15 години. Живеещите в градска среда ромски семейства от групите на *хорохане рома* или на *миллет* (кварталите на гр. Шумен, гр. Нова Пазар) се стремят дъщерите им да завършат средно образование и образователният статус в семействата се покачва сред по-младите. При *музикантите* в градска среда (гр. Шумен, ситуацията е подобна и в други градове, където групата живее – Котел, Лясковец,

15 По данни на Студентско общество за развитие на междуетническия диалог – СОРМД.

София) завършването на средно образование се е установило като модел за момичетата още от периода на социализма. В селата на проучването, обаче, момичета от всички групи (*музиканти, хорохане рома, бир миллет*) посещават училище до завършване на основно образование, с изключение на *рударите*, които завършват средно образование. Причините не са икономически, а са свързани с отсъствието на мотивация у родителите и притесненията им за поведението на момичетата и липсата на контрол при отделянето от семейството и местната общност, в среда, в която нормите на поведение са много по-либерални. Според информаторите, в тези случаи основната причина за отпадане от образователната система е липсата на средно училище в селото.

В област Монтана най-висок и съпоставим с този на макрообществото е образователният статус на момичетата от групата на *калайджиите* (гр. Монтана, с. Долни Цибър). За *кошничарите* (кв. „Кошарник“, Монтана; кв. „Раковица“, Берковица), *решетарите* (кв. „Кошарник“, Монтана) и *мухчиите* (кв. „Раковица“, Берковица) завършването на основно образование е масовият модел, но има и малък брой момичета, които завършват средно образование. При момичетата и семействата на *решетарите* и *кошничарите* в Монтана липсва ясна мотивация за завършване на по-високо ниво на образование. При тях понякога ранният брак е причина за отпадане от училище. Други проблеми, свързани с нереализирания достъп до образование са липсата на средства, нисък образователен статус на семействата, крайната бедност и лоши битови условия. При *кошничарите* и *мухчиите* в кв. „Раковица“ – Берковица, където детските бракове са масова практика, едва няколко момичета продължават средното си образование в града. Отдалечеността от града, срещаната дискриминация в училищата и липсата на мотивация у родителите са сред основните причини за нереализиране на достъпа до образование.

В местата на проучването се наблюдават няколко типологически сходства по отношение на местата на живеене. В старите близки до централната част на града квартали („Огоста“ в Монтана, „Никола Кочев“ в Сливен) нивото на социална и образователна интеграция на ромите е по-високо в сравнение с това на ромите в пространствено отдалечените от града квартали („Надежда“ в Сливен, „Кошарник“ в Монтана). В тези стари централни по отношение на града ромски махали момичетата завършват средно и висше образование, а детските бракове са рядкост. В сегрегирани отдалечени от населеното място ромски махали се наблюдава ниско ниво на образование на ромските момичета и практикуване на детски бракове. В тези махали се наблюдава и по-голяма консервативност на общностите по отношение на социокултурните норми и брачна възраст в сравнение както с живеещите в централните части на градовете роми, така и с ромски общности от селски райони. В села, в които бе проведено проучването се наблюдават типологически сходни тенденции – брачната възраст се покачва, младите имат все по-голяма роля във вземането на решения, но продължаването на образованието след основно не се реализира, поради липсата на средно училище в населеното място и притеснения на родителите за дъщерите им при обучение в градска среда.

3.3. Ромското семейство. Роли според пола – традиционни модели и тяхната динамика

От гледна точка на етнокултурата на ромските общности, подобно на всички по-традиционни общности, индивидът е такъв, какъвто го прави принадлежността му към дадена група. Положението му в определената група определя идентичността за самия него и за останалите членове на групата. Във всяка ромска група има установени правила на поведение в зависимост от статута на индивида, които се задават от нормите в групата, без те да са консервативно застинали, а гъвкави спрямо средата. Социалният контрол гарантира стабилността и трайността на групата като социална структура, а системата от правила, които всеки член на групата 'научава' израствайки в групата включва модели на поведение, включително модели на поведение според възрастта, пола, брачния статус, и пр.¹⁶

Семейството е основната възпитателна единица, която осигурява социалното възпроизводство, сигурността и протекцията на индивида, като в повечето случаи се състои не само от нуклеарното семейство, но от няколко поколения. В тази среда младежите и девойките са израстнали, възпитани и убедени в същността на ролите в семейството, изначално зададени за всеки индивид като част от групата.

В ромското семейство има строго разпределение на задълженията по пол и по възраст, което не излиза извън характерната за всяко традиционно общество норма за мъжки и женски приоритети и дейности, остатъци от която, в по-малка или по-голяма степен са съхранени сред всички общности в региона и до наши дни. Ролите на мъжа и жената, както и на начина на създаване на семейство, представени по-долу, представят един традиционен модел, който можем да наречем идеален, и който е в основата на практики сред общностите в наши дни. Вариации и елементи от него са запазени в една или друга форма и до днес.

¹⁶ Лиежоа, Ж.-П. 1999. *Роми, Цигани, Чергари*. София: Литавра, с. 81.

В ромските общности промените в соционормативната система настъпват по-късно в сравнение с макрообществото, но с основание се говори за динамични процеси на преход от традиция към модерност сред ромите, като за някои общности основните промени са настъпили още от 60-те години на ХХ в., за други в десетилетията след 70-те до 1989 г., за трети демократичните промени бележат началото на по-сериозни промени. В четвърти, по-консервативни общности, този идеален модел се припокрива в голяма степен със ситуацията в съвременното.

При ромите, мъжът е този, който публично представлява семейството „навън”, в общността, както и извън нея, пред макрообществото, затова и той се възприема като водещата фигура. Мъжът задължително трябва да осигурява прехраната на ромското семейство или поне тази му функция не се оспорва публично. Властта на мъжа в семейството е съобразена с възрастта – когато е млад, той се подчинява на и уважава възрастните. Младото семейство обикновено живее с родителите и прародителите на момчето, но може да се отдели, ако мъжът може да издържа сам семейството си, като по правило синът или най-малкият син (в случай на повече синове) и неговото семейство остават да се грижат за родителите си.

Жената е “господар” вътре в семейството и нейно основно задължение е да осигури ежедневното съществуване на семейството, започвайки от приготвянето на храната до поддържане на чистотата и уюта в дома. Наред с това възпитанието на децата също е нейна грижа, както и на свекървата и широкия женски кръг на разширеното семейство и рода. Подобно на мъжа, и жената придобива уважението на околните и правото да взема решения в семейството, само след достигане на определена възраст и най-вече определени позиции в семейството. С женитбата си тя става *млада снаха*, с раждането на дете – *стара снаха*, но едва когато стане *свекърва*, жена на главата на семейството, тя получава водещи позиции и съответния статут в рамките на семейството си.

Както пише Жан-Пиер Лиежоа, **жената е консервативният елемент в социалната група, доколкото благодарение на нея се възпроизвежда традицията, но точно поради тази причина, ромската жена може да бъде и елемент на промяна.**¹⁷ Проучването в трите области потвърди това правило – всички събеседници отбелязаха, че възрастните жени, и по-специално свекървите, най-ревностно пазят, възпроизвеждат социокултурните норми и напътстват по-младите поколения как да ги спазват. Най-възрастните жени – бабите и свекървите, се посочват като най-влиятелни по отношение на етнокултурните норми при решенията за брачна възраст и брачен избор сред групите на *хорохане рома/миллет* в гр. Нови Пазар, гр. Нова Загора, гр. Сливен, с. Салманово (община Шумен), както и сред *кошничарите* и частично сред *мухчиите* в гр. Берковица. Ролята на жените от средното поколение – майки на младежите – се посочва като най-важна при възпитанието на момичетата и момчетата по отношение на брака при ромите в гр. Шумен, с. Златар (община Велики Преслав), *голи цигани* и *музиканти* в кв. „Надежда“, гр. Сливен, *градешки* в с. Градец (община Котел) и кв. „Надежда“, при *байчарите* в кв. „Никола Кочев“, гр. Сливен и групите в Монтана (*калайджи*, *решетари*, *кошничари*). Така майките и бабите на момичета и момчета са тези, които възпитават наследниците в семействата как да се държат в общността, когато са във възрастта считана за подходяща за брак, как да правят брачен избор, какви качества трябва да има бъдещия им съпруг/съпруга, от какво семейство трябва да бъде, и пр. Единствено при групата на *музикантите* в гр. Шумен и с. Салманово бе отбелязана ролята на бащите на момичетата и момчетата при възпитанието на децата по отношение на брака и брачния избор.

17 Лиежоа, Ж.-П. 1999. Роми, Цигани, Чергари. София: Литавра, с. 81.

Но и жената (в лицето на жени от по-младото поколение) е тази, която допуска и на практика въвежда иновациите. Тези нововъведения в преобладаващата си част са повлияни от общите социокултурни процеси, протичащи в макрообществото, и не винаги се възприемат лесно от по-възрастните поколения. Пример за такива иновации са носенето на панталон или подстригването на косите на жените и момичетата, което е било недопустимо според традиционните норми, особено за неомъжените момичета,¹⁸ но което вече се практикува в много ромски общности (докато в други все още то е недопустимо от гледна точка на норми в групата). Именно жените от средните поколения сред *хорохане рома* в гр. Шумен подтикваат своите деца да завършват по-високо ниво на образование. Подобна тенденция, поне като нагласи, но все още не като практика, се наблюдава и сред средното поколение жени при *музикантите* от кв. „Надежда“ в Сливен и кв. „Раковица“ в гр. Берковица. Повечето от тях заявяват, че биха искали децата им – момчета и момичета – да завършат по-високо ниво на образование, вместо за сключат брак и говорят със синовете и дъщерите си за това. Но нормите на общността надделяват. Като основна причина за възможен или вече сключен ранен брак на дъщерите си, жените от средното поколение посочват натиска на свекървите си, мнението на местната общност („махалата ни е такава“, „нацията ни го иска“) или желание от страна на младите.

По отношение на възпитанието на децата майката трябва да ги подготви, че създаването на семейство и раждането на деца е най-стойностната част от живота им.¹⁹ Изискванията при възпитанието на момичето са значително по-строги. **Първа и главна задача на момичето е да опази честта (девствеността) си. Този въпрос е решаващ за престижа не само на момичето, но и на цялото ѝ семейство.** Девствеността на момичетата при встъпване в брак е от особена важност за ромите, включително и в наши дни, когато това изискване се превръща в един от основните етномаркери на ромите за отграничаване от не-ромите:

... ако понастоящем се зададе на живеещите в цяла Източна Европа цигани въпроса “Какво най-много ви отличава от гадже (не-циганите)?”, най-често ще се чуе отговора, че разликата е, “че нашите момичета се женят както трябва” (т.е. девствени). Тази норма обаче е съществувала в миналото и при балканските и славянски народи, живеещи съвместно с циганите (на Балканите – до преди няколко поколения).²⁰

Тази важност на запазване на девствеността на момичето от гледна точка на идентичността и етнокултурата на ромите обяснява защо се смята за нормално този обичай да се спазва дори днес, когато нравите в макрообществото са много по-либерални.

В изследваните области като цяло изискването за девственост се спазва и се посочва както една от основните причини за детските бракове. Най-консервативна е ситуацията в област Шумен – сред всички групи в областта изискването за честност на момичето се спазва и рядко се изразяват съмнения за накърняване на това изискване при покачване на брачната възраст. Малко по-различна е ситуацията в област Сливен, където сред групи и общности се срещат единични случаи на предбрачно общуване, което обаче, ако стане публично достояние, трябва да завърши с брак. Такива примери бяха дадени сред ромите в кв. „Никола Кочев“, гр. Сливен. В кв. „Надежда“ в Сливен се държи на нормата за девственост и се смята, че след 14 години едно момиче може вече да е ‘покътнато’. Най-либерална е ситуацията в област Монтана, където сред *калайджиите* в различни градове и села изискването за девственост вече не се спазва

18 Дечева, М. 2004. *Ме бала шукар, мо дикло лоло*. Облеклото на циганите/рома в България. // *Ме бала шукар, мо дикло лоло*. Gypsy/Roma in Bulgaria. София: ЕИМ. с. 96.

19 Иванова, Е., Кръстев, В. 2006. Ромската жена. Пространства и граници в живота ѝ. Стара Загора: Литера-Принт, с. 86.

20 Марушиакова, Е., В. Попов. 2012. Цигани в Източна Европа. Курс лекции. София: Парадигма, с. 206.

и това е открита тема за разговор при всички поколения. Сред останалите групи в областта нормата за девственост се спазва. Подобно на информаторите в кв. „Надежда“ в Сливен, в гр. Берковица жените изтъкват, че страхът за честта на момичетата в полова зрялост, кара самите тях да ускоряват женитбата, когато разберат, че дъщеря им вече се среща с момчета. Ако млада двойка наруши правилото за девственост в общностите, където тя се спазва, задължително момчето и семейството му поемат отговорност, като вземат за снаха момичето, чиято девственост е накърнил.

3.4. Брак при ромите

В миналото изборът на булка по традиция се смята за задължение на майката или бабата на момчето, което обикновено не взема участие в него, а често и не познава бъдещата си съпруга. Днес ситуацията е доста по-различна. По отношение на вземане на решението за брак, все повече количествени и качествени изследвания²¹ потвърждават, че младите са тези които вземат решението, а не родителите, „старите“, както е било в близкото минало. Съществува ясна тенденция за засилване на индивидуалната инициатива при решения за бъдещ съпруг и съпруга сред повечето ромски групи в страната, без да изчезва напълно зачитането на мненията на родителите. Тенденцията се наблюдава и в изследваните райони на областите Сливен, Шумен и Монтана. Но на места и сред определени общности, като например кв. „Шести“ в Нова Загора, наблюдаваните практики при сключване на брак почти напълно се покриват с описания традиционен модел – изборът на брачен партньор е изцяло в ръцете на родителите и има случаи, в които “момчето се връща от училище и научава, че вече е женен”.

Все по-масов вече е моделът, при който се реализира предбрачно общуване между младите, които „са гаджета“, излизат на кафе, ходят на гости, при зачитане на правилото за запазване на момичето непокътнато. Момчето може да сподели с майка си и баща си кое момиче харесва и семейството му обикновено се съобразява с избора му, като „гледа какъв е рода, какво е семейството“. Когато родителите му са съгласни с неговия избор, нещата се развиват по установения от традицията обичайно-обреден “сценарий”.

Т.нар. аранжирани бракове, наричани повсеместно от роми и макрообществото *купуване на булката*, с което се обозначава плащането на откуп на родителите на момичето от бъдещия младоженец, се практикуват от ромски групи в страната, например сред *калдарашите* и *тракийските калайджи*. Практиката е била позната сред повечето ромски групи, сред които съществува спомен за плащането на символичен откуп за булката, наречен *баба-хакъ*.

Най-честият начин за сключване на брак е *искането на булката* от страна на семейството на момчето, който на повечето места се провежда като годеж с даване на *нишан* и тържество, „с което да се разчуе, че това момиче е вече женено и да не я искат“ (кв. „Надежда“, Сливен).

На места е съществувала и друга форма на сключване на брак, т.нар. брак чрез кражба, който се практикува, когато родителите на момичето не са съгласни да омъжат дъщеря си. В съвременното обаче кражбата е само имитация, момичето доброволно се оставя да бъде „откраднато“. Ако родителите я открият преди да е консумиран брака и момичето също не го желае, то може да си тръгне с родителите си. Ако бракът е консумиран, обаче, трябва да се пристъпи към оженването на младите, тъй като момичето „вече е покътнато“ и никой няма да иска да се

21 Център за междуетнически диалог и толерантност „Амалипе“. 2011. Превенция на ранните бракове. Пловдив: Астарта, с. 103-104; Иванова, Е., Кръстев, В. 2013. Циганите/ромите в България – джандър отношение. Стара Загора: Литера-Принт.

жени за нея. Този модел не е променен и до днес.

Най-важна част от брака се центрира именно около консумирането му и оповестяването на резултата. Първата брачна нощ на младите може да се осъществи веднага след като момичето е прието в дома, малко след това, но преди сватбата, по време на кражбата, или по време на самата сватба. Резултатът от консумацията на брака се проверява от свекървата заедно с още две жени, едната задължително от родата на момичето, които проверяват резултата и го съобщават първо на семейството на момичето, „защото са запазили честта на момичето“, а после на цялата общност. В миналото доказателствата (чаршаф или риза) за честта се демонстрират пред всички, докато днес тази практика отшумява.

Макар нормата за девственост сред ромските групи да остава като най-важен етнодиференционен маркер за тях и по отношение на отграничаване от околните, на места се случва младите да осъществяват предбрачно полово общуване, което се осъжда и от двете семейства, като се упреква момичето, че не е опазило „честта, най-важното, единственото, което има“. В случаите, когато момчето сподели с майка си, че той е виновникът, или когато момчето настоява, че обича момичето, майката я приема и сватбата протича по нормален начин. Едновременно с това сред някои ромски общности от групата на *калайджиите* от Северозападна България като например кв. „Огоста“ – Монтана, селата Расово и Долни Цибър, изискването за девственост на булката постепенно отмира, докато в останалите области се спазва. Единствено в кв. „Никола Кочев“, гр. Сливен се посочваха примери на предбрачно общуване, като женитба може да настъпи, когато родителите на младите разберат за накърнената девственост или когато настъпи нежелана бременност.

3.5. Брачна възраст. Детски бракове и ранни раждания

Средната брачна възраст при ромите е по-ниска от средната за страната, но тя се покачва и днес далеч не всички роми се женят в детска възраст, какъвто е наложеният медиен стереотип. В близкото минало (60-те, 70-те и дори 80-те година на XX в.) женитбената възраст при ромите е била доста по-ниска. Навършването на 15-16 години за момичето и 17-18 за момчето са се считали за крайни за създаване на семейство.

Днес се наблюдава устойчиво постепенно повишаване на женитбената възраст сред почти всички ромски групи, дори и на места да се запазва или да остава приемлива практиката да се сключват детски бракове. По данни от проучвания от 1999 г. и 2004 г. се установява покачване на брачната възраст при ромите като цяло, а в количествени изследвания към 2008 г. средната стойност за начало на брачен живот при мъжете е 18.9 г., а при жените – 17 г.²²

Към 2011 г. проучване на Център „Амалипе“ в ромски махали установява, че средната възраст за начало на съжителство при жените, живеещи в обособените квартали с преобладаващо ромско население, е 17 г. и 5 месеца, и при мъжете тази възраст е 20 г. и I месеца.²³ Национално проучване върху образователните нагласи на ромската жена, проведено през 2003 г., показва, че болшинството от ромките между 16-20 години в страната не са омъжени.²⁴ При определени групи брачната възраст на момичетата е сходна с тази на околното население, тоест висока (като *калайджи* от Северозападна България, *копанари* в Търговишко и Шуменско).

22 Томова, И., Пампоров, А. и В. Миленкова. 2008. Социално-икономическо положение на етническите малцинства в България. София: Институт по социология – БАН, 18.

23 Център за междуетнически диалог и толерантност „Амалипе“. 2011. Превенция на ранните бракове. Пловдив: Астарта.

24 Кючуков, Хр. 2004. Образователен статус на ромската жена. София: Фондация „Център за изследвания и политики за жените“.

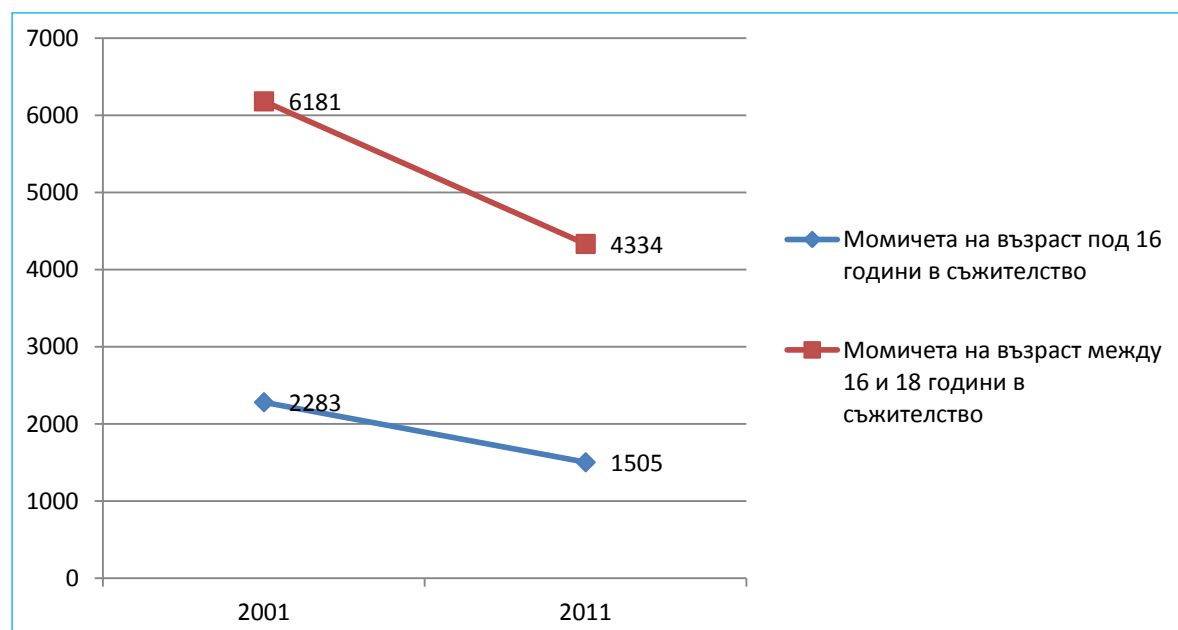
При други по-консервативни групи (*калдарашии*) или живеещи в сегрегирани квартали на големи градове остава по-ниска. Според данни на количествени изследвания брачната възраст е пряко свързана с нивото на образование, както и с фактори като бедност и място на живеене:

Средната възраст на първото партньорско съжителство при лицата с незавършено начално образование е 17 г., но най-често срещаната начална възраст е 16 г., като тогава 50% от ромите с най-ниското образование вече имат партньор. Средната възраст на първото партньорско съжителство при лицата с висше образование е 23 г., но най-често срещаната начална възраст е 28 г. На 25 г. 50% от ромите с висше образование вече имат партньор. Любопитно е да се отбележи, че видът на средното образование също оказва значимо влияние. Завършилите професионални гимназии (техникуми) имат с 2 години по-високо средна възраст на първо партньорско съжителство (22 г.) и брак (23 г.) спрямо завършилите в средни общообразователни училища.²⁵

Поради близкия модел в миналото и изискването за девственост, все пак ранният брак е общностно приемлива практика и всъщност единственият изход, когато е отнета девствеността на момичето или когато девойката излиза с момче, и девствеността ѝ е застрашена.

Предоставените от НСИ данни за съжителства без брак на момичета под 16 и под 18 навършени години не съдържат етнически профил на момичетата, и затова ние ще ги анализираме с оглед на общите тенденции, приемайки, че значителна част от тях се отнасят за ромски момичета. Сред тях, според експертни оценки, детските бракове и раждания са в пъти по-чести, отколкото при останалите етнически общности. Все пак, необходимо е отново уточнението, че и сред ромите детските бракове и раждания далеч не са преобладаваща практика.

През 2001 г. 6181 момичета под 18 години са в съжителство, като 2283 от тях са под 16 години. За десет години броят на 18-годишните момичета в съжителство намалява с около 30% и през 2011 г. те са 4334. Намаляването при 16-годишните в съжителство е над 33% – те са 1505 през 2011 г.

Източник: НСИ

25 Център за междуетнически диалог и толерантност „Амалипе“. 2011. Превенция на ранните бракове. Пловдив: Астарта, с. 93.

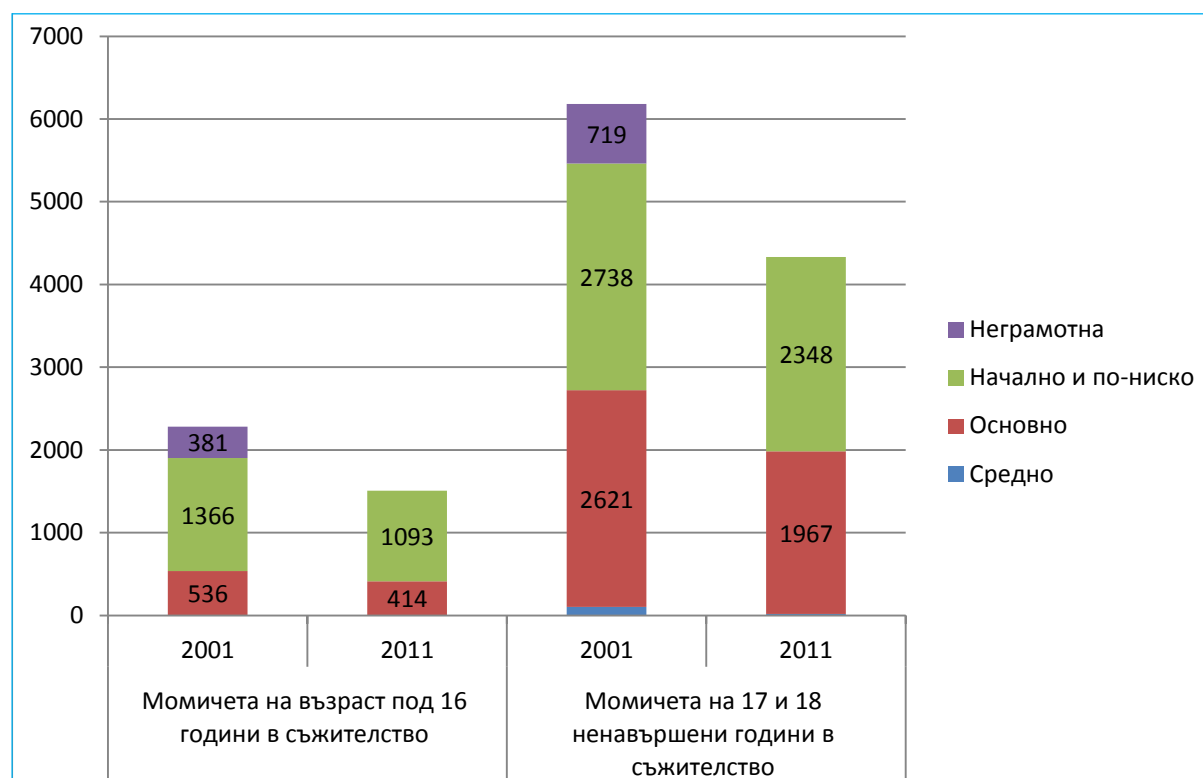
В някои случаи на ранни женитби момичето прекъсва образованието си поради брак, а в други (по-често) – поради очакване на встъпване в брак от страна на родителите и страх „момичето да не бъде откраднато“. Тази практика е най-характерна за някои групи на *хорохане рома* в Източна България, наричани от околното население турски цигани, особено тези, които живеят компактно в махали в големи градове и села. Повечето от тях са турскоезични с преферирана турска идентичност или по-неутрална идентичност на *миллет*. Данните от последните две преброявания, представени в таблиците по-долу потвърждават, че най-висок е броят на непълнолетните момичетата в съжителство в областите, където преобладават точно тези ромски общности – особено висок е броят в областите Бургас, Варна, Пазарджик, Пловдив, Сливен, Стара Загора и Хасково. Там живеят повече от половината от момичетата в съжителство под 16-годишна възраст и под 18-годишна възраст.

Брой на момичета в съжителство без брак по данни от преброяване на населението 2001 г. и 2011 г.

Области	Момичета под 16 години		Момичета между 17 и 18 години	
	2001 г.	2011 г.	2001 г.	2011 г.
Общо за страната	2283	1505	6181	4334
БЛАГОЕВГРАД	72	57	221	169
БУРГАС	159	129	389	316
ВАРНА	116	82	335	241
ВЕЛИКО ТЪРНОВО	72	56	251	134
ВИДИН	35	24	103	67
ВРАЦА	62	28	165	109
ГАБРОВО	11	4	53	20
ДОБРИЧ	77	48	239	152
КЪРДЖАЛИ	31	21	139	72
КЮСТЕНДИЛ	20	21	61	40
ЛОВЕЧ	42	31	117	75
МОНТАНА	61	28	174	117
ПАЗАРДЖИК	142	100	422	325
ПЕРНИК	15	8	45	34
ПЛЕВЕН	79	52	228	163
ПЛОВДИВ	173	112	544	405
РАЗГРАД	79	32	206	100
РУСЕ	50	28	172	86
СИЛИСТРА	65	43	172	106
СЛИВЕН	242	148	448	350

Области	Момичета под 16 години		Момичета между 17 и 18 години	
	2001 г.	2011 г.	2001 г.	2011 г.
Общо за страната	2283	1505	6181	4334
СМОЛЯН	7	..	59	24
СОФИЙСКА	63	50	202	167
СОФИЯ	61	41	203	156
СТАРА ЗАГОРА	191	151	415	304
ТЪРГОВИЩЕ	65	38	166	94
ХАСКОВО	117	92	251	237
ШУМЕН	94	39	256	142
ЯМБОЛ	82	42	145	119

Детските бракове са обикновено взаимосвързани с ниско ниво на образование.

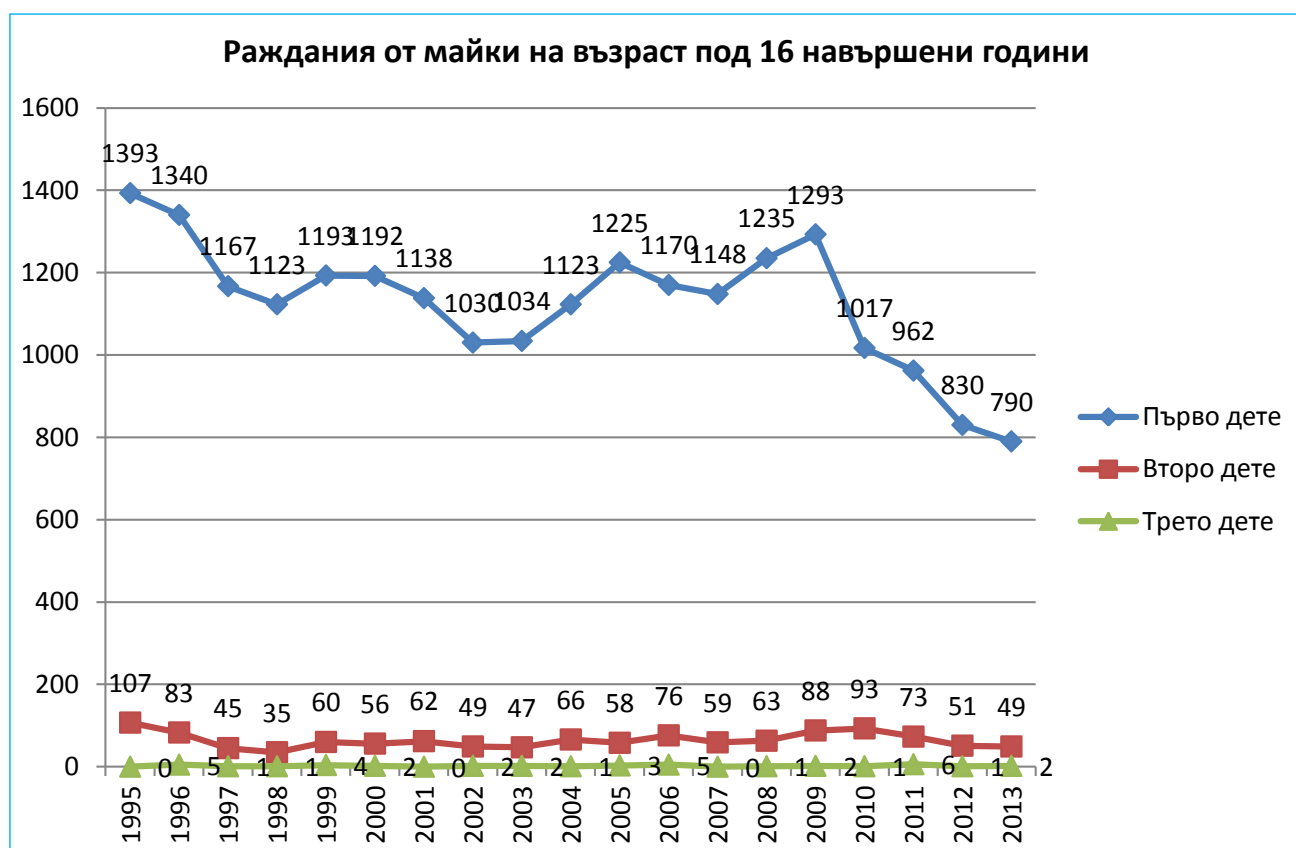

Източник: НСИ

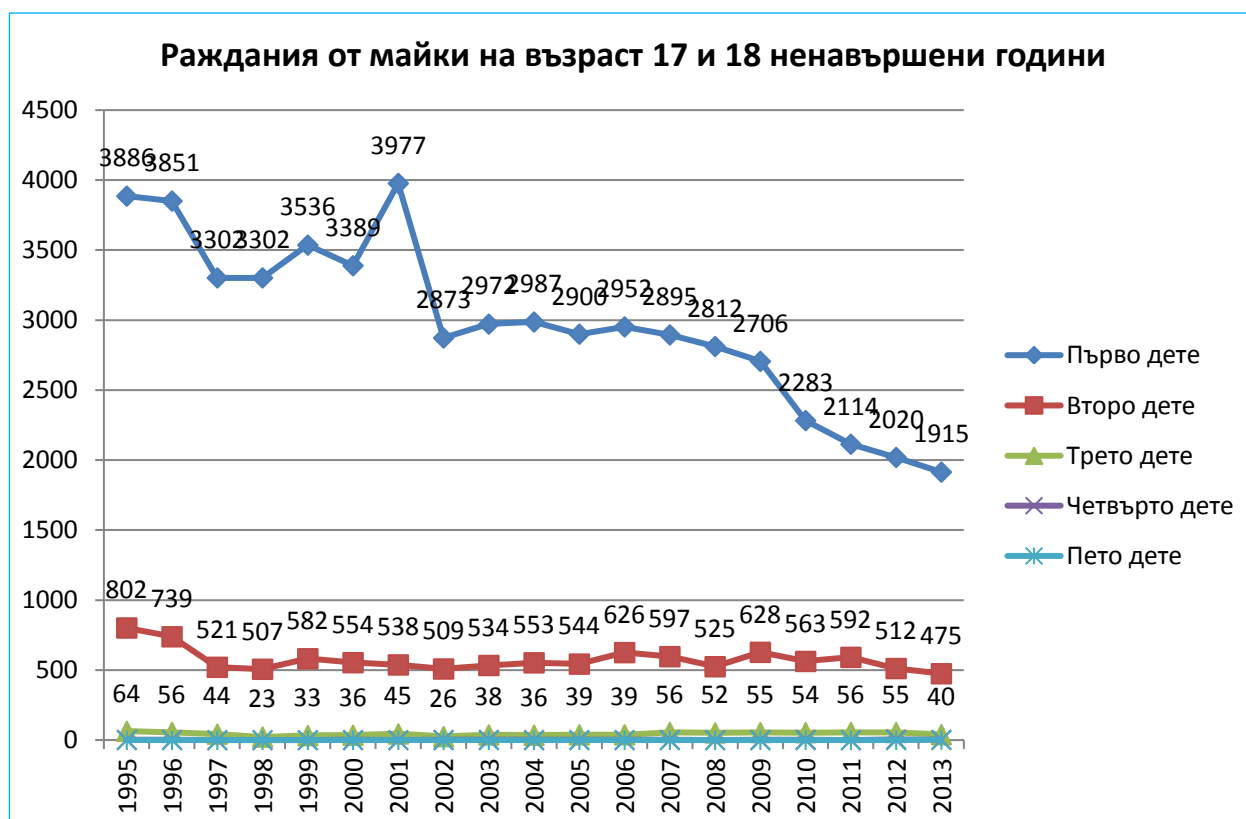
Въпреки че мнозинството от момичетата, при които е настъпила женитба, са само с начално или по-ниско образование, все пак се отбелязва положителната тенденция на нарастване на завършилите основно образование. Така например, сред момичетата в съжителство без брак под 16 години процентът на завършили основно образование нараства от 23,5% през 2001 г. на 27,5% през 2011 г. Сред 18 годишните 42% имат основно образование през 2001 г., а през

2011 г. този процент е 45%. Забелязва се също, че разликата от една-две години имат значение за образователния статус, затова сред 18-годишните в съжителство процентът на завършили основно образование е значително по-висок, отколкото сред 16-годишните в съжителство.

Женитбата обикновено е свързана с раждане на дете след една до две години. Броят на майките на възраст под 16 и под 18 години родили първо дете намалява значително през последните години, тенденция обяснима с намаляване на броя на детските бракове и съжителства. За последното десетилетие най-висок е броят на момичета под 18 години, родили първо дете през 2009 г. (3999), като 1293 от тях са били под 16 години. През 2010 г. броят на родилите под 18 години е вече 3300, от тях 1017 са момичета под 16 години. Броят намалява и през следващите години до 2705 момичета под 18 години родили първо дете през 2013 г., 790 от които са под 16 години. Макар също да намалява, остава твърде висок броят на непълнолетните момичетата, родили второ и трето дете – 665 през 2011 г., 563 през 2012 г., от които 16 са момичета под 16 години и 524 през 2013 г., от които 49 момичета са под 16 години. Тревожен е фактът, че деца под 16 години раждат дете за трети път – през 2011 г. 6 момичета са станали майки на трето дете, а през 2012 г. и 2013 г. техният брой е 2 и 3.

Източник: НСИ

Източник: НСИ

Статистическите данни и теренните наблюдения от трите области на проучването показват, че най-рядка е практиката на детски брак и ранно раждане в област Монтана, по-честа, но с ясна тенденция към намаляване е в област Шумен и най-консервативна и без сериозни индикации за промяна на практиката е област Сливен.

Броят на детските бракове и ранни раждания в **област Монтана** е по-нисък в сравнение с други области. В гр. Монтана, кв. „Огоста“ няма детски бракове (с изключение на няколко семейства на ул. „Македония“), а в кв. „Кошарника“ детските бракове се практикуват най-вече от бедните семейства. При групата на *калайджиите* от двата квартала ранните бракове не са практика. При *решетари* и *кошничари* брачната възраст се покачва през последните години и като допустими се посочват годините след 16 г., но браковете под 16 години са възможни. Проблемите, които бяха наблюдавани по време на изследването, са главно липсата на средства, нисък образователен статус на семействата, крайната бедност и лоши битови условия, при които живеят част от *решетарите* и *кошничарите*, както и липсата на мотивация за придобиване на образователна степен извън основното образование. Момичетата от групата на *решетарите* и *кошничарите* прекъсват образованието си както поради брак, така и поради включване в икономическите и домакински дейности на семейството. Ако семействата живеят не в периферията на кв. „Кошарник“, а сред *калайджиите*, за тях е по-характерно да завършват средно образование и да сключат брак след 18 г. Дейности, които са работещи по отношение на задържане на децата в образователната система са – по-активно отношение на училищата, интерактивни и спортни дейности, постоянна работа със самите семейства. Такива дейности са развивани от организации като „Шам“ – гр. Монтана и много от младежите посочват, че като

част от десегрегационните дейности на организацията са станали по-мотивирани и отговорни към образователния процес.

В кв. „Раковица“, Берковица практиката на ранен брак е масова, като нормалната възраст за сключване на брак по думите на информатори и местния здравен медиатор е 14-16, а раждането на преди 18 се приема не като ранно, а като нещо нормално. Някои от момичета, завършили основно училище в града, като част от децата включени в десегрегационни дейности, продължават образованието си до средно. Сред средното поколение жени съществуват нагласи за промяна на практиката. Младите са изцяло икономически зависими от родителите си, в чийто бизнес (предимно търговия) се включват. Най-възрастните жени в семействата (свекърви и баби на децата) се посочват като най-важния фактор при вземане на решенията за брак. Въпреки масова разпространената евангелизация, не се наблюдава успешна роля на пасторите по отношение на промяната на тази практика.

За с. Долни Цибър (община Вълчедръм, област Монтана) не са характерни детски бракове, а средно е най-ниското ниво на образование, което младите *калайджи* завършват. Проблемите, които срещат момичетата тук са свързани с липса на средства за записване на висше образование.

Област Сливен заема едно от челните места по брой съжителства на непълнолетни, както и по брой на момичетата, родили преди да навършат 16 и 18 години. Причините за детски бракове и раждания в двата квартала („Никола Кочев“ и „Надежда“) са различни. 16-17 години са приемлива възраст за сключване на брак в кв. „Никола Кочев“, където е възможно да настъпи женитба и поради бременност или предбрачно полово общуване между младите. В кв. „Надежда“ всички групи практикуват ранни бракове и възрастта между 12 и 14 се приема за нормална, като с най-голяма вероятност за покачване (но все пак под 16 години) е границата при *музикантите*. Сред по-младото поколение родители се наблюдава желание дъщерите им да учат „поне до 8“ клас и да се женят по-късно, макар да го смятат за неприемливо за общността и да изразяват страх, че „нацията ни ще почне да ни обсъжда“. Позитивно по отношение на мотивацията за образование и повишаване на образователния статус е влиянието на евангелските църкви.

В гр. Нова Загора момичетата учат до 5-6 клас, след което остават вкъщи. Възрастта между 12-14 е норма за брак на момичета, като решението за брак се взема изцяло от бабата или майката на момчето.

За ромите в с. Градец (община Котел) се срещат притеснения за образование на дъщерите им в друго населено място. Подобни са нагласите на ромите в селата Салманово (община Шумен) и Златар (община Велики Преслав), област Шумен. И в трите общности ромите в селата са категорични, че ще образovat дъщерите си в гимназии, ако има такива в населеното място. Отпадането от образователната система за тези момичета не е следствие от сключен брак, брачната възраст е над 16-17 години.

В гр. Шумен детските бракове са изключение и според преброяването през 2011 г. броят на момичетата в съжителство под 18 години за цялата община Шумен е 6 души. Напълно допустима и нормална практика е предбрачно общуване между момиче и момче при спазване на изискването за честта на момичето. Браковете под 18 години са нежелани, категорични са всички родители и прародители, с които бяха проведени разговори. Решенията за бъдещия брачен партньор се вземат изцяло от младите, като намесата от страна на родителите е минимална.

В гр. Нови Пазар детските бракове през последните години се дължат предимно на икономически причини – малки се омъжват момичета, чиито семейства не могат да осигурят прехраната им. Все пак практиката на детските бракове е общностно приета и не се осъжда. Сред поколенията от всички общности съществува мнението, че средното образование трябва да се завърши, защото така момичето ще може да работи, за да издържа семейството си. Нагласите сред общността се дължат в голяма степен на дейността на Ромско женско сдружение „Хаячи“ и на ежедневната работа на служителите в СКЦ – Нови Пазар.

Сред ромските общности не съществува единен модел по отношение на брачната възраст. Докато за някои общности сключването на брак в детска възраст е практика от миналото, на която общността гледа с насмешка, за други той е правило. Може да говорим за най-общо три модела по отношение на брачната възраст сред момичетата:

- Първи, при който масовата практика в групата е момичетата да се задомяват във възрастта между 12 и 15 години, като 8 клас е максималното ниво на образование, което може да бъде постигнато и то не от всички момичета (всички групи в кв. „Надежда“ – Сливен, кв. „Шести“ – Н. Загора, отчасти кв. „Раковица“ – Берковица);
- Втори, при който завършването на основно образование е норма, възможно е и записване на средно образование, а възрастта след навършване на 16 години е приемлива за сключване на брак;
- Трети, при който завършването на средно образование е минимум и най-общо казано брачните тенденции не се различават от тези на макрообществото.

Тревожни са практиките на отпадане от образователната система на 12-13 години поради очаквана женитба, като и тенденция в общности, в които не се практикуват ранни бракове, да се женят момичета за заможни момчета като стратегия на семействата им за бягство от бедността и осигуряване на по-добро бъдеще. Подобна тенденция се наблюдава и сред ромски общности в Румъния, където роми, които традиционно не женят дъщерите си в ранна възраст, започват да го правят по икономически причини.²⁶

Продължаването на образованието след сключване на брак е изключително рядко, поради изискванията към момичето като млада снаха, резервираност от страна на свекърва и съпруг, бременност. Когато това се случи то обикновено е плод на усилената работа от страна на социални или образователни работници. Продължава най-късно до настъпване на бременността.

Сред всички общности съществува схващането, че ранната женитба, особено при момичета на 12, 13 и 14 години, е брак с дете и момичетата на тази възраст нямат необходимите умения за отглеждане и възпитание на деца. За отглеждането на детето те разчитат на своята свекърва. Докато някои събеседници са склонни да признаят, че едно непълнолетно момиче не е физически и личностно зряло да бъде майка, повечето хора смятат, че непълнолетните майки раждат здрави деца и ранното раждане не крие риск за майката или плода, като дават примери колко здрави бебета са родени от деца-майки.

В последните години се наблюдава тенденцията към повишаване на образователното ниво сред ромите и ромските момичета. Намалява броят на детските бракове и ранни раждания като абсолютна стойност и като процент от всички бракове и раждания. Детските бракове не са

26 Bițu, N., Morteau, C. 2010. *Are the rights of the child negotiable? The case of Early Marriages among Roma Communities in Romania*. Bucharest: UNICEF and Romani Criss.

единствената причина за незаписване или отпадане от образователната система сред ромите. Изследвания върху образователния статус на ромите и образователните нагласи сред ромската общност през последното десетилетие разкриват, че докато за по-възрастното поколение сключването на брак е било основна причина за отпадане от училище, то през последните 20 години на предни позиции излизат проблеми, свързани със социалноикономическото положение на семейството и липсата на средства, слаба заинтересованост от страна на родителите, като причините са взаимосвързани. Затова е необходимо да се изследват и проучат не само проблемът за детските бракове като част от соционормативната система, но и всички етнокултурни модели и оценката за образованието от гледна точка на ромските общности, за да се установят онези фактори, които влияят върху решението едно момиче да не посещава училище. Специално внимание би следвало да се обърне и на проблемите на образователната система и институциите в държавата.

3.6. Фактори за образованието, които са свързани с етнокултурата и начина на живот

На първо място сред социокултурните фактори, влияещи върху отношението към нивото на образование е **груповата принадлежност и практики в групата**. Не бива да се пренебрегват и други фактори като условията по местоположение и социално-икономическите, но от водещо значение са установените модели в групата.

Групите, които съставят общността на уседналите роми, *ерлиите*, са най-разнообразни и най-многобройна по численост общност и живеят от векове сред уседналото население. Образованието сред тях се масовизира по време на социализма, когато има целенасочена държавна политика за „ограмотяване на циганското население“. При някои от групите обаче образователните практики започват още по-рано – например, в с. Долни Цибър, живеещите тогава роми от групата на *калайджиите* от Северозападна България са посещавали училища в съседното село още през 20-те и 30-те години на ХХ в.²⁷

При групите, които се причисляват към т.нар. *дасикане рома*, български роми или християни, които по принцип владеят добре български език, чест проблем, свързан с отпадането от училище, ниско ниво на образование и детски бракове могат за бъдат: живот в сегрегирани квартали, където детските бракове са доминираща практика и липсват модели на образовани момичета, учещи след 8 клас (за всички ромски групи в кв. „Надежда“ в Сливен например); обучение в изцяло ромски училища в сегрегирани квартали, където ниското качество на образованието демотивира и деца, и родители; липса на финансови средства; слаба ангажираност на родителите; трудова миграция на родителите в чужбина или друго населено място.

Един от най-сериозните проблеми (какъвто се наблюдава масово например сред *дасикане рома* от Димитровградско и Хасковско) се оказва наличието само на основно училище в селото или региона на живеене и невъзможността на родителите да осигурят средства за живеене на дъщеря си. Налага се момичетата да включват с икономическите стратегии на семейството като започват работа след завършване на основно образование или дори по-рано.

По-различна е ситуацията при повечето от групите на *хорохане рома*, които поради историческото си развитие в по-голямата част са турскоезични и често са с преферирана турска

27 По устни разкази на жители от селото, още тогава техните баби са посещавали училище, макар и да са учили до първите четирите отделения. Затова не е учудващо, че още в първите десетилетия след 1945 г. селото вече има няколко висшисти, а след 1989 г. започва масово завършване на висше образование.

идентичност или идентичност на *миллет*. При тези групи владееенето на български от страна на децата е проблем при целия процес на обучение и допринася за слабата им мотивация. По време на социализма, сред тях също започва масовизиране на образованието, наред с други процеси, целящи социализация на групата – като образование на млади ромски жени в школи на Отечествения фронт, организиране на лагери за децата от кварталите, осигуряване на трудова заетост на жените във фабрики и др.

През последните 25 години, обаче текат обратни процеси на капсулация на част от тези групи, главно поради масовата безработица. Много често сред момичетата от тези групи единственият възможен хоризонт за реализация е сключването на ранен брак, тъй като в групите липсват други модели на поведение за младите момичета. Много от родителите се притесняват „да не бъде открадната“ дъщеря им и това също е честа причина за ранно отпадане при настъпване на полова зрялост. Това важи особено за махалите с турски цигани по селата или сегрегирани квартали със значителен брой *хорохане рома* в Централна и Източна България – като Пловдив, Пазарджик, Хасково, Нова Загора, Бургас, Варна. Не е случайно, че именно в тези региони са най-чести и многобройни детските бракове и ранни раждания. В тези общности дори завършването на основно образование за момичетата все още е проблем, обясняван както от самите общности, така и от образователните институции „с тяхната традиция“. Там, където все пак се учи до 8 или 12 клас, завършването става голям празник за семейството, интегриран в семейно обредната система.

Най-нисък е образователният статус на момичетата при *калдарашите*, при които по принцип нивото на обществена интеграция е най-слабо, без това да има връзка с икономическия статус на групата. Посещаемостта на училище при групата започва след 60-те години на XX в., след усядането им в различни места на България, разпръснати сред местното население. При групата се практикуват аранжирани бракове и откуп за булката, при които момичето може дори да не е в полово зряла възраст. Младата снаха се възпитава от свекърва си и е интегрирана от рано в икономическите стратегии на семейството, а същинската сватба и общуване със съпруга настъпва няколко години по-късно. При момичета от тази група не е приемливо да се завършва средно и висше образование, затова решилите да завършат гимназия или продължат висше образование (по силата изключително на своята индивидуална воля) рискуват да бъдат изложени на проблеми от гледна точка на задомяването си. Така например, решило да се образова въпреки ранната си женитба момиче от Аксаково, не среща подкрепа от страна на съпруга и родителите си, и се налага да избяга и разтрогне брака си, за да реализира своите планове. Друго момиче от Русе, което е вече с висше образование, остава неомъжено и вероятно никой от общността няма да се сроди с нея. Все пак и в тази група постепенно се покачва нивото на образование на момичетата. Висшето образование сред мъжете е приемливо за общността.

Образователните модели сред *рударите/лударите/копанарите*, по техните думи „са като на българите“, а детските бракове не са проблем, освен в редките случаи на общности, които живеят по-капсулирано в махали по села (като с. Старо Оряхово и гр. Долни Чифлик, община Долни Чифлик, област Варна). Според семействата се наблюдава високо ценене на образованието и стимулиране на децата да завършат средно образование, като проблемите сред тази група са свързани предимно с липса на средства и миграция на родителите в чужбина.

Други фактори, които са от значение и допринасят за разлика в модели и практики по отношение на образование и детски бракове, при еднаква групова принадлежност са:

- **Причини, свързани с изискването за честта на момичето и семейството:** честта на момичето е основна ценност както за нея, така и за цялото семейство от гледна точка на общността, затова нейното запазване е от ключово значение за решението да се продължи образованието. На първо място за всяко семейство е изискването на подходяща среда за неомъжено момиче. В някои от общностите на *хорохане* рома, особено в големите ромски махали, родителите изразяват притеснения, че момичето ще общува твърде много с момчета, или „ще бъде открадната“ в училището, затова предпочитат тя да стои вкъщи след определена възраст (варираща от 12 до 16 години), където ще бъде подготвяна в подходяща среда за бъдещия си живот на добра съпруга и домакиня. В други села и други отдалечени от градове места, където момичетата са образоват до 8 клас, те не продължават в центъра на града или в близкия град, отново поради притеснения на родителите, че изискването за девственост ще бъде нарушено при общуването в големия град, където е широко младежите да водят полов живот.

По мои наблюдения начинът на прекъсване на тази практика е: първо, няколко момичета записват средно образование, задължително в близък град, така че да могат да се връщат вечер у дома, за да са спокойни родителите им, след което броят на учещите момичета са увеличава всяка година; второ, (често резултат от 1) постепенно превръщането на завършването на средно образование в масова практика за всички деца от общността. Друга практика, свързана с честта на момичето и семейството, характерна повече за групите на *дасикане рома*, е женитба, поради страх на родителите, че изпускат децата си от своя контрол, тъй като участват в предбрачно общуване с момчета. В кв. „Раковица“, Берковица и кв. „Надежда“, в Сливен, например, много майки на млади момичета, пристъпват към тяхното омъжване, когато разберат, че се виждат с момчета по улиците и кафетата, защото се страхуват, че те ще спят с тях. В кв. „Комлука“ в Сливен, където изискването за честта на булката е норма, която не се спазва от всички младежи, ако родителите на едно момиче разберат, че то има интимни отношения с приятеля си, настояват за нейната женитба, защото иначе ще остане незадомена.

- **Типът на населено място:** животът на групата в село или отдалечен от града квартал, в което има само начално или основно училище, може да допринесе за прекъсване на момичета в 8 клас поради етнокултурни (свързани със страх от загуба на девствеността), или икономически причини (липса на средства за издръжка). Например, един и същи тип групи, като тези на *музикантите* или на *гаджикане (турски) рома* имат различен тип поведение спрямо образование на момичетата, ако живеят в гр. Шумен и ако живеят в села близо до града. В Шумен и сред двете групи, като резултат от процесите през последните 20 години вече завършването на 12 клас се смята за желана и добра практика, която ще даде възможност за добра реализация на момичето, докато в селата, посещението на града с цел образование след 8 клас противоречи на нормите на поведение на семейството, защото момичето ще попадне в среда, в която половото общуване сред младежи е приемлива и честа практика. Респективно момичетата в градовете като цяло се женят няколко години по-късно, отколкото тези в селата. Например, групите на *хорохане рома* и *музикантите* в Шумен считат, че едно момиче може да се омъжи след 18 или след 20 години, докато за същите групи в селата около Шумен желаната възраст за женитба на момичетата е след 16 години, но след 18 вече се счита за „стара мома“.
- **Живот и обучение в сегрегирани квартали:** децата на ромите от една и съща група имат различно ниво на образование, в зависимост от това дали живеят и се обучават в сегрегирани

квартал. Дори и само обучението в смесена среда води до различно ниво на образование, като дава алтернативни модели и норми на поведение, тъй като живеенето в изолация води до познаване и практикуване само на общностните норми. При ромите в сегрегирани квартали брачната възраст се променя по-бавно в сравнение с ромските общности в по-малките градове и села. Пространствената отдалеченост на сегрегирани квартали, наличието на ромско училище и социалноикономическата изолация на повечето семейства водят до своеобразно капсулиране и консервиране на общността и нейните норми. В по-малките градове и села общностите от същата група се оказват по-отворени към промени. При тях по-динамично се покачва брачната възраст и се променят възгледите по отношение на образованието на момичетата.

- **Миграция на семейството и живот сред макрообществото:** пространствената миграция на семействата от всички групи, която е свързана с обучението на децата в български училище и запознаване с модели на макрообществото, дават повече алтернативи за реализация, без да нарушават етническата идентичност. Примери могат да бъдат дадени с всички ромски групи, но най-интересни са при т. нар. *дървари* или *градешки цигани* – момичетата, които са живели с родителите си и получили основното си образование в големи градове като Хасково и Велико Търново, категорично отказват да се омъжат преди завършване на минимум средно образование, и дори при предложения за брак или „открадване“ на момичетата, те отказват, за да реализират своите планове, за разлика от тези, които са израснали в село Градец и за които много често завършването на основно е достатъчно висока степен на образование.

Подобна е ситуацията и по отношение на **миграцията в чужбина**: живеейки в друга среда, в която не чувстват дискриминация, и в която има редица извънкласни дейности, децата учат с удоволствие, а техните родители имат планове за продължаване на образованието им, гледайки на него като на социален капитал за интеграция в тази среда. Роми с турска идентичност от Южна България (Нова Загора, Пещера), при които в България момичетата учат до 4-5, максимум 8 клас, в миграция също насърчават дъщерите си да посещават училище, и казват, че не се страхуват, „че някой ще ги открадне“, защото „в другите държави има закони“, като отчитат и факта, че размерът на детските надбавки, които се получават, са сериозен принос към семейния бюджет.

- **Образование на родителите:** безспорна е връзката между образователния статус на родителите и отношението им към образованието. Интересен за отбелязване факт е, че образователното ниво на родителите вече служи и като контра-пример за децата. Много от младите майки от всички групи споделят, че „не искат дъщеря им да страда“, „да е неука“, като тях самите и са категорични, че ще образозват дъщерите си, като дори отказват предложенията за сродяване от страна на семейства в общността.
- **Икономически фактори:** липсата на средства, с които да бъде осигурена издръжката на момичетата (но и на момчетата) са причина за непродължаване на образованието след 8 клас, особено в населени места, където има само основни училища. След завършване на 8 клас, момичетата остават у дома и помагат на родителите си в домакинската работа или в семейните икономически стратегии (напр. събиране на гъби, билки и др.).

Тревожен е фактът, че на места икономическите причини стават и причина за ранна женитба на дъщерите в семейството като „стратегия за бягство от бедността“: момичета от по-бедни

семејства са омъжени в заможни семејства, като по този начин родителите им смятат, че помагат на детето си да има по-добър живот.

Същевременно, тези проблеми не са свързани само с детските бракове или етнокултурата на ромските общности, но и с някои по-общи проблеми. Това са проблемите на образователната система като липсата на средни училища в населеното място; ниското ниво на образование в „циганските“ училища, което демотивира, както учениците, така и родителите; липсват извънкласни дейности, като спорт, клубове и интерактивни занимания; цялостната девалвация на образованието в страната и убеждението, че нивото му е все по-ниско, а дипломите не могат да бъдат полезни, поради масовата безработица. Събеседниците в ромските общности също посочват и други по-общи проблеми като: усещането, че „няма държава“, липсва контрол и спазване на законите; липсата на реализация, дори при завършена най-висока степен на образование; масовата безработица и дискриминация при кандидатстване за работа.

4. ЗАКОНОДАТЕЛНА РАМКА, ПРАКТИКИ, ПОЛИТИКИ И СТРАТЕГИЧЕСКИ ДОКУМЕНТИ

4.1. Законодателство в сферите на образованието, социално подпомагане и защита правата на детето

Според Закона за народната просвета (ЗНП), училищното обучение в България е задължително за всички деца до 16 годишна възраст (чл. 7), като „не се допускат ограничения или привилегии, основани на раса, народност, пол, етнически и социален произход, вероизповедание и обществено положение“ (чл. 4 ал. 2). Министерството на образованието и науката (МОН) осъществява дейности в случаи на непосещаване на училище, сред които уведомяване на общината и Дирекция „Социално подпомагане“ към нея. Според чл. 47 от ЗНП родители, настойници и попечители, които не осигуряват присъствието на децата си в детските градини и в училищата за времето, през което те подлежат на задължителна предучилищна подготовка или задължително обучение, се наказват с глоба в размер от 20 до 100 лв. При повторно извършване на нарушението глобата е в размер от 50 до 250 лв., като нарушенията се констатират от общината с актове, наказателните постановления се издават от кмета на общината (чл. 48 от ЗНП). По отношение на превенцията на отпадане от училище, според чл. 43 (2) на ЗНП МОН осигурява допълнителни образователни възможности за ученици, застрашени от отпадане от училище. Според други нормативи посещаемостта на училище се обвързва с получаваните от семейството социални помощи и детски надбавки – при повече от 5 неизвинени отсъствия на

месец, не се получават детските надбавки, които са в размер на 35 лв. Общините следва да осигурят задължителното училищно обучение до 16-годишна възраст (чл. 36, ал. 1 от ЗНП).

ЗНП вменява отговорности на председателя на Държавната агенция за закрила на детето (ДАЗД) за поддържане регистър на деца в риск и деца необхванати в училище (чл. 17а), като координира и подпомага институциите в лицето на изпълнителната и местната власт чрез разработване и контролиране изпълнението на национални и регионални програми за осъществяване закрилата на детето; наблюдение и анализ на провеждането на държавната политика за закрила на детето, даване на методически указания на отделите „Закрила на детето“ в дирекциите „Социално подпомагане“ към съответната община и осигуряване методическото ръководство по спазване правата на детето; разработване и участие в обсъждането на проекти и на нормативни актове в областта на закрилата на детето; поддържане на национална информационна система, включително за децата в риск, децата, необхванати от училище и за други данни от значение за закрила на детето (каквито например могат да бъдат данни за непълнолетни родилки, дела за съжителства с непълнолетни и др.).

На местно ниво специализиран орган за провеждане на политиката за закрила на детето в общината е дирекция „Социално подпомагане“, в която се създава отдел за закрила на детето, и която работи в сътрудничество и координация с държавни органи и физически и юридически лица, които имат за предмет на дейност закрилата на детето (чл. 20 от ЗЗД). Сред функциите на дирекция „Социално подпомагане“ (чл. 21 от ЗЗД) са: да осъществява текущата практическа дейност по закрила на детето в общината и прави предложения до общинския съвет за общинска програма за закрила на детето; да определя и провежда конкретни мерки по закрилата на децата и контролира изпълнението им; да извършва проверки по жалби и сигнали за нарушаване правата на децата и дава задължителни предписания за отстраняването им при условия и по ред, определени с правилника за прилагане на закона; да дава съвети и консултации по отглеждането и възпитанието на децата; да предоставя информация за предлаганите услуги и оказва съдействие и помощ на семействата и родителите на нуждаещите се деца; да съставя и поддържа в актуалност регистри за деца необхванати от училище; да подпомага професионалната ориентация и квалификация на децата в риск, включително на тези, които са завършили средното си образование след навършване на пълнолетие; да сигнализира при нужда полицията, прокуратурата и съда, които са длъжни да предприемат незабавни действия за защита на децата.

Бихме потвърдили изводите, изразени в няколко експертни доклада, че разпределянето на отговорностите и задачите между различните институции и равнища на компетенции и власт в някои случаи води до липсата на синхрон и координирани действия от страна на институциите.²⁸

Съществуващата законодателна рамка изглежда изчерпателна като разписване на права и отговорности, но все още липсва координация между институциите при прилагането му, вероятно и поради липсата на налична практика. Прави впечатление, например, че се вменяват твърде много отговорности на дирекциите „Социално подпомагане“, за което липсва капацитет и човешки ресурс. От една страна, липсва компетентност при социалните работници, за много от които ранните женитби и ранното отпадане от училище са ромска традиция. Според проучване върху нагласите на 260 служители на Агенцията за социално подпомагане, Отдел

28 Център за междуетнически диалог и толерантност „Амалипе“. 2011. Превенция на ранните бракове. Пловдив: Астарта; УНИЦЕФ. 2013. Изгубено бъдеще? Изследване на феномените на необхващане в училище. София: УНИЦЕФ, с 63.

„Закрила на детето“ и други социални работници, проведено в рамките на Проект „Превенция на детските бракове“, 50% от социалните работници посочват детските бракове, като „типични за ромите“ и „обусловени от общността“.²⁹

От друга страна, в по-голямата част от тези дирекции не са наемани квалифицирани роми, които да са разпознати от местните ромски общности като предоставящи услуги в полза на общността. Общностите често гледат на тях като на санкциониращи представители на държавата. В Шумен, например, семейства, които биха могли да се възползват от дневния център и социалните услуги на общинско ниво, отказват да я посещават с аргумента, че може социалните работници да решат, че има причина да се вземе детето им, тъй като там се помещава и Отдел „Закрила на детето“ (в случаи, в които са социално слаби семейства или деца, за които се грижат бабите им).

Прави впечатление, че макар на места да има изключително добри примери на сътрудничество между местна власт и училищни институции, в повечето случаи местните власти не изпълняват разписаните им отговорности по отношение на осигуряването на учениците, които подлежат на задължително обучение и налагането на глоби на родители на непосещаващи деца. С изключение на Нова Загора, поради масовата практика момичетата да спират обучението си още в 5 клас, на нито едно място не бе установено санкциониране или мерки от страна на общината при деца, които подлежат на прогимназиално обучение, но не посещават училище.

Типичен случай при отпадане – може да започне още от 4 клас. Учителката първа отива, казват ѝ, че детето не иска да ходи, после се праща сигнал за дете в риск от ОЗД, в техните правомощия е да викнат родителя и да го питат защо не си пуска детето на училище, до там стигат техните правомощия. Можем да искаме от кмета да глоби родителите, два месеца е процедурата, докато се попълнят трите формуляра, докато се намерят родителите да подпишат, да има свидетели, трябва и класния ръководител, директора. После се чака обжалване в определен срок, това е снимане на дневника да се докаже, че системно е отсъствал. И накрая глобата е 50 лев. Това беше цял топ хартия, нямам информация дали са събрани, но нито едно дете от 12 не дойде...

(помощник директор, Нова Загора)

Самите местни власти считат завършването на 8 клас като най-високото възможно постижение и не предприемат никакви мерки за подлежащите на обучение и вече завършили 8 клас деца, които са под 16 години. Единствените действия, насочени към продължаване на образованието за ромите в такива случаи са от страна на професионалните гимназии и техникумите, които посещават основните училища, за да привлекат ученици след 8 клас.

Обвързването на получаването на детски надбавки и посещаемостта на училище се определя като ефективна мярка от педагози, активисти и ромски семейства по места. Отделите за закрила на детето са особено неефективни при най-маргинализираните семейства от ромските квартали, при които нито предполагаемите редовни проверки на инспекторатите по образование, нито опасността от загуба на социалното подпомагане на семейството, изглеждат ефективни мерки, най-вече защото те не се прилагат или не се прилагат правилно, според проучване на БХК от 2011 г.³⁰

²⁹ Център за междуетнически диалог и толерантност „Амалипе“. 2011. Превенция на ранните бракове. Пловдив: Астарта, с. 28.

³⁰ Кукова, С. 2011. Ромските деца в риск в системата на закрила на детето в България. София: Български хелзинкски комитет, с.25

От друга страна, съществува и проблем с предприемането на навременни мерки от страна на училищата – в някои случаи се реагира твърде късно (когато се е установило, че момичето е омъжено, или когато не посещава училище с месеци) или изобщо не се реагира, тъй като съществува практика за толериране на неизвинените отсъствия или дори поддържането на списъци като „мъртви души“, които допринасят за размера на делегирания бюджет, но не са в полза на ученика. Особено тревожна е тази практика в т.нар. „цигански училища“, чиито проблеми по отношение на качеството на образованието са били поставяни многократно, и които са училища в или до ромските квартали, или училища в селски райони, превърнали в цигански при промяна на демографската картина в населеното място. Например, в училището в квартал „Раковица“, Берковица децата отиват да си оставят раниците в класната стая, след което се считат за свободни. Според младежите, завършили 8 клас в ОУ „Капитан Петър Пармаков“, Градец през учебната 2013-2014 г., паралелката им е „била 28 по списък, 16 реално“. Според ромски активисти и експерти в сегрегирани училища в Монтана и Берковица, поддържането на фиктивни списъци и мълчаливото участие на всички институции – училище, регионален инспекторат и община, в името на запазване на бюджета са в основата на липсата на мерки и санкции в полза на учениците. Според Огнян Исаев, представител на Ромския образователен фонд за България, „има картелно споразумение между родителите и училището“, тъй като родителите се нуждаят от бележки за редовна посещаемост, а училищата от бройки, във връзка с делегираните бюджети и затова не се подават сигнали за деца в риск или прикриват непосещаващите деца.

Според ромски експерти и активисти, работещи на местно ниво, е необходимо отпадането от задължителното образование да е обвързано с повече санкции, на примера на обвързването на посещаемостта на училище с детските помощи, което се е оказал работещ механизъм за задържане в училище, а завършването на задължително образование, да се обвърже с повече изисквания:

Ако направят средното задължително до 10 клас, и го обвържат с книжка, това ще бъде много добре. Ако още няколко неща обвържат с 10 клас, които се свързани с нуждите на тези хора, тогава нещата могат да се променят, макар че това е изкуствена промяна. Ако нямаш 10 клас, не можеш да почнеш работа, ако нямаш 10 клас, нямаш книжка и това ще има ефект. Но това не се прави, защото тогава ще падне голяма отговорност върху плещите на държавата.

(ромски активист)

На места ромски семейства също потвърдиха тази мотивировка – „казвам ѝ, само да посмееш да не ходиш на училище, миналият месец имаше 6 неизвинени и картата беше празна“. Ромските семейства също потвърждават, че необходимостта от завършване на основно образование за придобиване на шофьорска правоспособност е един от основните мотиви за семействата да стимулират синовете си за учат до 8 клас. По същата причина при младежи над 16 години, отпаднали от образователната система преди завършване на основно образование, се наблюдава стремеж за завършване на 8 клас чрез записване на самостоятелна форма на обучение. Тази мярка води до повишаване на посещаемостта и образователния статус сред ромските момчета, тъй като шофирането все още се смята за „мъжка работа“ и рядко момчетата имат шофьорска книжка.

4.2. Наказателен кодекс и съдебна практика

Ще бъде направен преглед и на законовата рамка по отношение на действията, свързани със заживяване на съпругески начала, тъй като рядко става дума за брак с юридическа стойност, какъвто, според Семейния кодекс, се разрешава на пълнолетни и деца над 16 години, чиито родители са дали съгласието си за това.

В чл. 191 от Наказателния кодекс (НК) е уреден съставът на престъплението „заживяване на съпругески начала“, какъвто е случаят с повечето бракове в ромската общност: пълнолетно лице, което без да е сключило брак, заживее с лице от женски пол, ненавършило 16-годишна възраст, се наказва с лишаване от свобода до две години или с пробация, както и с обществено порицание (ал. 1), а ако лицето е под 14 години, наказанието следва да е лишаване от свобода от две по пет години, а пълнолетно лице, което склони или улесни непълнолетното лице, ненавършило 16 годишна възраст, да заживее съпругески се наказва с лишаване от свобода до две години или пробация. Ако момичето е под 14 години, независимо от волята си или тази на родителите, тъй като се предполага полов акт при подобно съжителство, се прилага чл. 151 от НК, който предвижда наказание от 2 до 6 години. Ако това заживяване е било против волята на момичето, съгласно чл. 152 от НК, половият контакт с нея се квалифицира като изнасилване и се наказва по-тежко, с лишаване от свобода от три до десет години, а при непълнолетна под 14 години – с лишаване от свобода от десет до двадесет години, дори и в случаите на непълнолетен извършител.³¹

В обществото, така и сред колегията в правосъдната система съществува мнението, че масовият случай на извършване на престъпления по чл. 191 от НК „е свързан с обичаите и традициите на ромската етническа група, при които в повечето случаи липсва обективна съзнателност за извършването на някакво противоправно деяние“.³² Вследствие на това, въпреки съществуването на наказателна отговорност преди 2010 г. има постановени откази за образуване на наказателни постановления от страна на районни прокурори по отношение на лица, съжителстващи на семейни начала с малолетни или непълнолетни момичета, мотивирани с етническата принадлежност на лицата, включително и при ромското население, с техните традиции и обичаи, с аргументите, че това е „ромска традиция“, „традиция на етноса“.³³

Като реакция на тези откази през 2010 г. ДАЗД алармира Главния прокурор и изпълнителния директор на АСП за тревожната тенденция на увеличаване броя на детските бракове и раждания от страна на непълнолетни и малолетни деца в страната, и нарастване на случаите на съжителстващите на семейни начала с малолетни и непълнолетни деца от женски пол. Като резултат от тези действия Главният прокурор издава Методически указания за подобряване на прокурорската дейност при образуване и прекратяване на наказателното производство по чл. 151, ал. 1 и чл. 191, ал. 3 от НК (№5092/2010 г. от 06.12.2010 г.), което е сведено до административните ръководители на окръжните прокуратури в страната.

През месец март 2011 г. в отговор на писмото на ДАЗД от изпълнителния директор на АСП е издадено и друго Методическо указание, сведено на вниманието на всички ДСП/ОЗД в страната, с указания при всички подобни случаи на съжителства да уведомяват съответната Районна

31 Различната класификация на престъпления и степен на наказание в чл. 191 и чл. 151 от НК води до следния абсурд – ако извършителят, в случая ромският младеж, не е навършил пълнолетие, тъй носи отговорност само по чл. 151 от НК, който предвижда по-сурово наказание, т.е. за него наказателната отговорност ще е по-тежка, отколкото за пълнолетния извършител.

32 Йорданова, Р. 2012. Заживяването съпругески с лице от женски пол, ненавършило 16-годишна възраст, като престъпление по чл. 191 НК – материалноправни и процесуални проблеми - Адвокатски преглед 12, 20-26, с. 25-26.

33 Интервю с Камелия Николова, Главна Дирекция „Контрол по правата на детето“ към ДАЗД.

прокуратура. Разписани са конкретни стъпки за работа в такива случаи, тъй като е установено, че в голямата си част социалните и медицински работници също не разпознават детските бракове и ранни раждания като проблем. Този проблем е представен пред заинтересованите институции и властите в страната още през ноември 2009 г., когато Ромската асоциация „Интегро“ и мрежата ЕРГО (ERGO – European Roma Grassroots Organizations) разпространяват петиция срещу пренебрегването на проблема с детските бракове от страна на съдебната система и призовават Прокуратурата и другите институции да прилагат равноправно закона към всички граждани и да не пренебрегват случаите на детски и насилствени бракове.³⁴ Споразумение за сътрудничество и обмен на информация между Прокуратурата на Република България и ДАЗД се сключва и през 2014 г. за подобряване на взаимодействието и сътрудничеството между двете институции, като един от пунктовете е за периодично обменяне на информация и планирането на адекватни мерки и дейности за гарантиране спазването на правата на децата непълнолетни бременни и родилки.

В резултат на тези действия от страна на ДАЗД, Прокуратурата рязко променя отношението си към ражданията от малолетни майки. Влезлите в сила присъди са 267 за 2012 г., 387 за 2013 г. При всички дела са оправдани само няколко извършители. По данни на ДАЗД във връзка с проверка на агенцията в периода 01.01.2013 г. – 30.09.2013 г. в седем области на страната (София – град, София област, Бургас, Варна, Враца, Пловдив и Русе) 860 деца са родени от майки под 18 години, като 24 от тях са родени от малолетни майки (под 14 години). В ДСП са подадени 470 сигнали за ранни раждания, а броят на неподадените сигнали за ранни раждания е 388.

Най-важен фактор за предприетите действия от страна на Прокуратурата и задействане на местните власти и институции при ранни раждания, е ДАЗД, но основният проблем е, че предприетите действия се предприемат при данни за съжителство с малолетна, установени при медицински прегледи или раждания, без да се работи на ниво институции по превенцията на такива бракове или по конкретни мерки, които да не доведат до детски брак.

По време на проучването бе търсен и отговор на въпроса дали все пак налагането на наказателни санкции, би имало характера на превенция сред общности, за които това е по-често явление, и каква е информираността на ромската общност относно законодателството по отношение на бракове и съжителства с деца. Както сред ромските семейства, с които разговарях, така и сред ромските активисти по места и на национално ниво съществуват две мнения – доминиращото е, че налагането на санкции по НК ще има ефект върху броя на детските бракове, които ще намалеят, поради страх от практикуването. Другото становище е, че санкциите, ако изобщо се прилагат, не биха имали пряко и трайно влияние върху женитбите сред общността. Единодушно обаче бе становището, че детските бракове грешно и масово се представят за традиция, характерна за ромската общност и всеки гражданин трябва да носи наказателна отговорност според законите в България:

Това, което казва прокуратурата е, за да си измие ръцете и да не се си свърши работата. Аз много бих искал да видя осъдени някои за секс с непълнолетни. Не, това било традиция!, кой им дава информация, какъв експерт ползват? Това не е традиция. Ако се върнем назад във времето ще видим, че това е било характерно за българите, това е свързано с нивото на развитие на общността... това е било характерно за българите преди 100-150 години, когато българите са правили сладка ракия,

34 Bulgarian Prosecutor to tackle early marriages, 27 April 2011, <http://www.ergonet.org/ergo-network/news/096/000000/Bulgarian-Prosecutor-to-tackle-early-marriages/>

това не е ромско, ромите взаимодействат неща от хората, с които живеят, за да не се различават от околните. Сега нещата се по-динамични, промените са много бързи, с отварянето на граници и интернет нещата се променят много бързо, границата [за женитба] се вдига.

(Огнян Исаев, ромски журналист и активист,
представител на Ромски образователен фонд – РОФ за България)

Необходимо е да се отбележи, че самите общности, за разлика от институционалния стереотип, че „не съзнава, че се извършва някакво противоправно деяние“ е добре запозната с правната страна на въпроса. Интересно е, че самите ромски родители прибягват до търсенето на държавните институции като ОЗД, полиция и прокуратура, когато дъщеря им е избягала с момче, което семейството не одобрява за брачен партньор (поради факта, че е от семейство с лоша репутация или от друга ромска група), или пък когато семейството на момичето не желае то да бъде омъжено, тъй като счита, че е твърде малко.

Предложения за законодателни промени се срещат сред ромски активисти по места и във връзка с Наказателния кодекс и криминализирането на съжителство и полов контакт с непълнолетни. На първо място те смятат, че прокуратурата остава пасивна в много подадени сигнали за женитби на непълнолетни момичета, тъй като счита това за ромска традиция или е демотивирана да се занимава, тъй като родителите на момичета обикновено са съгласни със съжителството и благославят този брак, а при съдебно дело с решение за плащане на глоба, я изплащат без проблем. Действащите на местни ниво активисти смятат, че трябва да има по-активни действия от страна на полиция и прокуратура, тъй като полицията наблюдава махалите и знае много добре какво се случва в тях. Но вместо да подава сигнал до прокуратурата, „полицаят седи на масата и бие блага ракия с тях, какво очакваме да предприеме“ (Екип на Сдружение „Хаячи“, гр. Нови Пазар). Предложенията за промяна са свързани с желание съществуващите и разписани регламенти да се спазват, тоест институциите да бъдат наказани да спазват разписаните правила.

По отношение на присъдите, в много от местата бяха изразени препоръки за още по-строги санкции с ефективни присъди на живеещия с непълнолетна, но и на родителите на непълнолетната, както и родителите, които я приемат като снаха – „да бъдат осъдени на кратък тъмничен престой в рамките на 15 дни или обществено полезен труд“. Според повечето експерти (медиатори, НПО активисти, социални работници), с които бяха провеждани интервюта в Сливен и Нови Пазар, ако финансовите санкции бъдат комбинирани с ефективни присъди по бързата процедура, това ще послужи като порицание сред общността и ще доведе до намаляване на детските бракове. Те считат, че дори и в случаите, когато решението на практика се взема от младите, случаите ще намалеят, защото младежът ще бъде възпитаван и заплашван от родителите си, че не трябва да се жени за момиче, преди то да е навършило 18 години. Същото мнение се споделя и от членовете на общността, като в редки случаи изразяват резерви и смятат, че наказанията няма да доведат до трайна промяна.

Моето лично мнение, че тези възгледи са свързани с обществения дискурс, възприет от институции и възпроизвеждан в медии, че негативните тенденции в обществото могат да бъдат адресирани само чрез санкции и възможно най-тежки наказания. По-подходящи са адекватни community – friendly действия и мерки с участието на хора от общността, които биха подпомогнали наблюдавания естествен процес на качване на средната брачна възраст като резултат от процесите на развитие на ромските групи и стимулиране на масовизиране на модела за за-

вършване на средно и основно образование. Аргумент в тази посока е фактът, че нормативна база и специални постановления и решения за борба срещу бракове с малолетни сред циганите, съществуват от десетилетия, и са прилагани на места по времето на социализма,³⁵ както и в наши дни, но не това води до ограничаване или изчезване на тази практика.

Така например на много места се наблюдава промяна на тенденцията не като резултат от възможните или вече наложени санкции, а като резултати от други фактори като: постепенно масовизиране на по-високо ниво на образование сред момичета и превръщането на завършването на образование във важна част от жизнения цикъл.

Ефектът на подобни наказателни мерки няма да бъде положителен за ромското момиче. В местните общности, където е имало осъдени за подобни престъпления, се наблюдава само влошаване на положението в тези млади семейства, тъй като съпругът е наказан с глоба (почесто) или затвор, заради което не може да изпълнява основната си роля на осигуряващ прехрана на семейството. Според проучване на Агенцията на ЕС за основните права (FRA) сред деца, настанени в кризисни центрове, две от момичетата от ромски произход, които са настанени в центрове във връзка с процесите срещу родителите и съпруга им, изразяват учудване защо са настанени там, след като са желали да бъдат омъжени, и схващат настаняването им в кризисен център като наказание за своята женитба, което ги кара да се чувстват като престъпница в затвор. Двете момичета, настанени в кризисен център поради ранен брак, правят опити за бягство от центровете, за да бъдат със семействата си.³⁶

4.3. Стратегически документи и анализи, които адресират проблема

Няколко програмни документа, приети на ниво централна власт адресират проблема за отпадането от училище, включително на ромските момичета. Според Национална стратегия за детето 2008 – 2018 г. за решаване на проблема с „придържането към определени културни стереотипи, особено когато семейството живее в компактна група сред представители на собствения етнос“ и отпадането от училище, се планират следните мерки и стъпки:

3. Промяна на нагласите към мястото на момичетата и жената в семейството и обществото и гарантиране правото на развитие и равнопоставеност чрез:

3.1. разработване на "карта на проблема" – регионите, социалните и етническите групи, в които са нарушени правата на момичетата;

3.2. разработване на адекватни подходи за повишаване чувствителността на различни нива – семейство, общност, за преодоляване на проблема;

3.3. наблюдение и контрол от страна на институциите за спазване на правата на момичетата – от страна на системата за закрила на детето и местните власти;

3.4. налагане на рестриктивни мерки към семействата, нарушаващи или допускащи нарушение на правата на момичетата;

3.5. разработване и прилагане на поощрения към семействата, които променят трайно дискриминационното си отношение към момичетата.

35 Стоянова, П. 2014. "Сватбени обичаи сред циганите в България и опитите на социалистическата власт да се справи с тях.", Доклад от Трети международен конгрес по българистика, 23-26 Май, София 2013 г.

36 FRA – European Union Agency for Human Rights. 2015. Child-friendly justice, perspectives and experiences of professionals. Luxembourg: Publication office of the EU.

В частта „Образование“ на Националната стратегия на Република България за интегриране на ромите 2012-2020, чиято оперативна цел е „Обхващане и задържане на ромските деца и ученици в образователната система, осигуряване на качествено образование в мултикултурна образователна среда“, не се засяга експлицитно проблемът с детските бракове като една от причините за отпадане от училище, нито се посочва специалната необходимост да се работи за превенция на отпадането на ромските момичета. Но в стратегията се предвиждат серия от дейности, които да допринесат за обхващане на повече ромски деца в образователната система. Може да се очаква, че тяхното приложение би повлияло върху покачване на образователния статус на ромските момичета и съответно индиректно до намаляване на детските бракове:

...

8. Разработване и прилагане на цялостна стратегия за превенция на отпадането на деца от образователната система и за реинтеграция на вече отпаднали от училище, вкл. ромски деца.

...

17. Насърчаване на ромските семейства за изграждане на подходяща среда за отглеждане и възпитание на децата им и формиране на цели в живота, насочени към личностна и професионална реализация.

18. Привличане на ромските родители в образователния процес и към активно участие в училищния живот. Налагане на образованието като семейна ценност.

19. Работа с родителите, непринадлежащи към ромската общност, за разясняване на взаимните ползи от образователната интеграция на ромските деца.³⁷

В частта „Здравеопазване“ на стратегията се обръща специално внимание на проблема с детските бракове и ранни раждания, като се предвижда да се разработят програми, отнасящи се до ранните бракове и раждания:

13. Създаване на условия за подобряване на сексуалното и репродуктивното здраве. Провеждане на целенасочена информативна дейност за разясняване на рисковете на ранните бракове и ранните раждания.

В приетата през юни 2015 г. Стратегия за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства (2015-2020) и Плана за действие към нея, също няма експлицитно адресиране на проблема за ранните бракове. Акцентът все пак е върху мерки, които биха имали косвен ефект – като работа с родители, извънкласни дейности, превенция, подкрепа за учениците, въвличане на млади хора за работа с деца в риск и пр. Сред тези мерки, съгласно Плана за действие към Стратегия за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства (2015 – 2020) са:

1.1. Провеждане на информационни кампании сред родители и общественост за разясняване на взаимните ползи от образователната интеграция на децата от етническите малцинства – в региони със смесено по етнически признак население.

...

1.4. Формиране на родителски клубове и училищни настоятелства с участието на родители от етническите малцинства.

...

³⁷ Национална стратегия на Република България за интегриране на ромите (2012-2020), с. 7-8.

1.7. Провеждане на информационни кампании за привличане на завършили средно или висше образование младежи от уязвими етнически общности като доброволци за работа с деца в риск от отпадане или отпаднали от училище.

...

2.11. Изграждане и функциониране на система за ранно предупреждение относно отпадането от училище.

2.12. Допълнителна работа с ученици от етническите малцинства, застрашени от отпадане и/или преждевременно напускане на училище

2.13. Подкрепа на ученици от уязвимите етнически общности за продължаване на образованието в гимназиален етап

...

3.1. Разработване на държавен образователен стандарт (ДОС) за гражданско, интеркултурно и здравно образование.³⁸

Най-конкретни са разписаните мерки в Плана за действие за периода 2011-2015 г. към Здравната стратегия за лица в неравностойно положение, принадлежащи към етническите малцинства. Според него, за намаляване на бременностите в юношеската възраст и профилактика на вродени аномалии и наследствени заболявания, следва да се проведат беседи с подрастващи и млади хора и с техните родители за начините за предпазване от нежелана и ранна бременност, за опасностите, които крие ранната бременност за майката и бебето; за риска от раждане на деца с вродени аномалии и наследствени болести и начините за профилактиране. Отговорните институции за изпълнение са Министерство на здравеопазването, регионалните здравни инспекции, здравните медиатори и лични лекари, като следва да се проведат 250 беседи на година за общ бюджет от 10 000 лв.

В Стратегия за превенция намаляване дела на отпадащите на преждевременно напусналите образователната система (2013-2020) се обръща внимание на необходимостта от повишаването на информираността и чувствителността на родителите и учениците към задължителния характер на образованието чрез: прилагане на контролните функции на общините върху посещаването на детска градина и училище от деца в задължителна предучилищна и училищна възраст; осигуряването на допълнителни образователни възможности за ученици, застрашени от отпадане; контрол върху изпълнението на задълженията на педагогическите екипи за непрекъснат контакт и информиране на родителите за развитието на детето и ученика; координация и сътрудничество с дирекция „Социално подпомагане” по настоящ адрес на ученика, повишаване активността на училищните настоятелства. В Плана за изпълнение на Стратегията за намаляване на дела на преждевременно напусналите образователната система (2013-2020) за периода 2014-2015 година, се адресира проблема с ранните бракове в раздел III. Политики за интервенция на преждевременното напускане на училище, част 2.1. Повишаване участието и ангажираността на родителите. Сред разписаните мерки са:

2.1.2. Специални грижи за предотвратяване на ранните бракове и ранни раждания.

2.1.2.1. Провеждане на беседи с подрастващи и с техните родители за начина на предпазване от ранна бременност, за опасностите, които крие ранната бременност за майката и бебето, за риска от раждане на деца с вродени аномалии, наследствени болести.

³⁸ План за действие към Стратегия за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства (2015 – 2020), с.

Прави впечатление, че мерките препращат към Здравна стратегия за лица в неравностойно положение, принадлежащи към етнически малцинства (2005-2015 г.), като техни изпълнители следва да бъдат местни власти, Министерство на здравеопазването и неговите регионални инспекции.

Препоръките за мерки за намаляване на детските бракове и отпадането на момичета от образователната система с фокус към определени уязвими етнически групи (т. 10.2) и събиране на данни относно броя на детските бракове, повишаване на информираността в ромските общности относно забраната на бракове между деца, преследване и наказване на случаите на принудителни и детски бракове (т. 16.2), са включени в План за действие за изпълнение на ключителните препоръки, отправени от Комитета на ООН, за премахване на дискриминацията към жените (CEDAW) със срок на изпълнение до 2016 г.

Проблемът за детските бракове като причина за отпадане от училище се дискутира и в редица планове и стратегически документи на областно и общинско ниво. Въпреки предвидените в тези планове стъпки, конкретни дейности по превенция на детските бракове до момента са били адресирани само в няколко проекти и инициативи на неправителствения сектор.

4.4. Практики и инициативи за превенция сред ромските общности

Най-мащабната, макар и ограничена във времето проектна инициатива, е реализирана от Център „Амалипе“ в рамките на регионален проект за превенция на ранните бракове сред ромските общности, реализиран през 2010 г. Проведени са кампании в десет ромски махали с участието на неформални лидери и местни образовани младежи и е изготвен кратък документален филм. По време на проведените кампании в десет местни общности, са установени успешни практики, сред които са кампании от типа на „кафе дискусия“, „от врата до врата“, личен пример на успели роми, превръщането на училищата в по-атрактивно и приятно място с качествено образование, създаване на мотивация за продължение на образованието, повече работа по информираност за семейно планиране от страна на институции и местни общностни центрове. Изготвеният в рамките на проекта филм с историите на няколко момичета е широко разпространен и представен в ромски махали и след приключването на проекта. Център „Амалипе“ определя работата по превенция на ранните бракове като един от фокусите на своята работа сред ромските общности и в училищата – тази тема е включена в работата с родители, в беседите за общността и с младежите, прожектиран е документалния филм. Център работи и за защита на правата на непълнолетни момичета, които са жетва на насилие от страна на съпрузите си, както и за реинтеграцията в образователната система на отпаднали поради ранен брак момичета, които вече са разведени.

Също кратък анимационен филм „Еми и Ани“³⁹ е изготвен с участието на роми и разпространен през 2014 г. в рамките на инициатива на Семейно-консултативен център – гр. Шумен и Българска асоциация по семейно планиране и сексуално и здраве (БАСП) с цел превенция на ранното отпадане от училище и детските бракове и раждания.

Някои базирани в общностите организации също развиват дейности, които имат пряко или косвено отношение към детските бракове. Например, Женско ромско сдружение „Хаячи“ – гр. Нови Пазар организира дискусии сред общността за превенция на детските бракове с участието на общността и представители на институции – общински служители, полиция. Сдружението

39 Историята на две приятелки с различни съдби – едната, сключила ранен брак, а другата избира да се образова и става лекар.

също провежда беседи под формата на системни неформални разговори „на кафе“ с възрастни жени от общността, които са фигурите, вземащи решения в семейството за брак, обичаи и др. Служителките на същото сдружение имат наблюдения върху всеки случай на детски брак и правят усилия за задържане на момичетата в училище, дори и след сключване на брака чрез разговори с новото му семейство. Подобни дейности в кв. „Ценеви“ – гр. Дупница развива местното Сдружение „Амала“, ръководено от ромската лидерка г-жа Юлия Любенова. Служители на сдружението работят ежедневно с младежите и познават всеки индивидуален случай. Това дава възможност, в момента в който разберат, че непълнолетни ученици са склонни да сключат брак, да започнат срещи с тях, на които ги убеждават да продължат образованието си и отложат сключването на брак. Тъй като особено рисков е ваканционният период, през лятото сдружението организира беседи и прожектира филма на „Амалипе“ сред ромските младежи. Дейностите на организациите по места, работили по десегрегационни образователни проекти също косвено влияят върху понижаването на детските бракове чрез приноса си за покачване на образователния статус и запознаване с различни модели на поведение за младите момичета. Например, голяма част от включените момичета в десегрегационните дейности по време на началното си образование продължават и средното си образование, като родителите посочват ключовото влияние на местната ромска организация (Фондация „Ресурсен център Шам – Монтана“ в кв. „Кошарник“, Фондация „Наангле 2001“ в кв. „Раковица“ – гр. Берковица, Фондация „Романи бахт“ в кв. „Факултета“ – гр. София). Подобни дейности могат да бъдат посочени като фактори, които допринасят за покачване на образователния статус на ромските момичета и респективно на възрастта за брак. Те се извършват от общностни организации, развиващи дейности според конкретната ситуация в населеното място, махалата и дори според индивидуалния случай на всяко момиче, сключило ранен брак или застрашено от сключване на ранен брак.

4.5. Проблемът с детските бракове и образование на ромските момичета в Европа

В Румъния въпросът с детските бракове е тема на редица доклади,⁴⁰ включително по поръчка на УНИЦЕФ,⁴¹ като темата стана публично достояние и дори международна новина, след широкото медийно отразяване на случая с Ана-Мария Чиоба, дъщеря на т. нар. ромски крал Флорин Чиоба, която бе омъжена на 12 години в уговорен съгласно традицията на ромите *кълдери* за момче на 15 години през 2003 г. Интересен в тази връзка е опитът на самата общност да „реши“ този проблем десетилетие по-късно – през 2014 г. синът на вече покойният Флорин Чиоба, Дорин, в качеството си на ромски лидер обяви, че традиционният орган за разрешаване на проблеми в общността (*Stabor*), който се състои от уважавани от общността мъже е взел решение „нашите момичето първо да ходят на училище и после да се женят“, защото „се срещаме с нов, модерен свят. Време е всички ние да се променим, така че решихме, че ромският брак не трябва да обвързва хора под 16 години, което все още се случва“.⁴²

40 Oprea, A. 2005. Children's Marriage: a cultural, access to education or racial problem? Deconstructing a dimension in understanding the oppression of the Roma - ERRC newsletter 2; Surdu, M. 2004. Sarcina și căsătoria timpurie în rândul tinerelor roma [Teen Pregnancy and Early Marriage Among Young Roma Girls]. CEDU 2000+; Voicu, M. and R. Popescu. 2006. Early marriage and pregnancy in Roma communities, Education 2000+ Publishing, Bucharest.

41 Bițu, N., Morteau, C. 2010. Are the rights of the child negotiable? The case of Early Marriages among Roma Communities in Romania. Bucharest: UNICEF and Romani Criss.

42 Marian Chiriac Gypsy King Bans Child Marriages, Community „king“ says he and clan elders have agreed that the tradition of Roma marrying under the age of 16 must go - and those defying the ruling will face exclusion. 26 March 2014, <http://www.balkaninsight.com/en/article/romania-s-roma-to-drop-early-marriage-tradition>

Предложенията за практики и инициативи, до които достига форум от активисти и специалисти през 2010 г. са свързани предимно с работа вътре в ромските общности и работа на ниво семейство – чрез посещения в домовете на ромите, предоставяне на образователни услуги в домовете, създаване на училища за семейни двойки и работа с родителите, които основно вземат решението за брак на своите деца,⁴³ докато прегледът на съществуващите практики показва, че те, подобно на ситуацията в България, са насочени предимно към санкциониране и условията на представяне на детските бракове като изконна ромска традиция.

Преди десетилетие в Сърбия този проблем бе поставен в дискурса на правата на ромската жена, и дебата за девствеността като основна ценност и маркер на идентичност сред ромските общности.⁴⁴ Интересно е да се отбележи, че докладите са подготвени от вътрешни за общността ромски жени, които са провеждали дълбинни изследвания в местните общности и представят интересна картина на съжителство или конфликти между моделите на поведение на ромските момичета в по-консервативните и техните лични виждания за лична реализация. В последните години проблемът се разглежда се поставя в доклади на УНИЦЕФ и Агенцията на Европейския съюз за основните права.

На европейско ниво проблемът за детските бракове до скоро бе разглеждат като част от проблема на правата на ромските жени в Европа,⁴⁵ или от гледна точка на ситуацията на ромските жени и момичета. Конкретно проблемът за детските бракове е адресиран от Форум на ромите и чергарите (European Roma and Travellers Forum) към Съвета на Европа, който през 2014 г. съвместно с Платформа на ромските жени „Phenjalipe“ (сестринство, sisterhood) издаде доклада Making early marriages in Roma communities a Global Concern (Превръщане на ранните бракове в ромските общности в глобална загриженост), в който се прави преглед на съществуващите доклади и научни статии и се отправят препоръки, които да послужат за решаване на проблема с отпадането от училище и връзката му с детските бракове. Могат да бъдат открити няколко важни препоръки, които се отнасят до подкрепящи мерки сред ромските общности: кампании сред родителите за ефекта от детския брак и ранното раждане; въвеждането на въпроса за образованието на ромските момичета в стратегически планове и програми на централно и местно ниво; осигуряване на фондове специално за повишаване нивото на образование на ромските момичета чрез програми, стипендии и др.; стимулиране на създаване на мрежи от млади хора, особено ромски момичета, които да се ангажират за работа в общностите си.

Според интервюираните експерти от балкански и други европейски държави, проблемът с ранните бракове съществува и сред други ромски общности. Като най-ефективни се посочват дейностите на различни общностни организации, лидери и изтъкнати фигури сред общността, които с ежедневната си работа с деца и семейства от общността допринасят и за повишаване на образователния статус и намаляване на детските бракове. Като ‘работещи’ дейности се посочват извънкласни занимания за децата, свързани с ромската култура и идентичност, изграждане на ролеви модели чрез работа на успели ромски момичета в общността, изграждане на икономически възможности за реализация на семействата и на жени от общността с по-високо ниво на образование.

43 Bițu, N., Morteau, C., op. cit, p. 120.

44 Mitro, V. and M. Aleksandrović. 2003. Virgin, yes or not? Novi Sad: AB print publikacije.

45 the Council of Europe Report, Situation of Roma/Gypsy women in Europe, p. 10, roma\mgsrom\doc99\MG-S-ROM (99) 9 by Nicoleta Bitu; European Roma Rights Centre and European Roma Information Office, The situation of Roma in an enlarged European Union, report for the European Commission, 2004, recommendation 78.

5. СОЦИОКУЛТУРНИ НОРМИ СРЕД РОМСКИТЕ ОБЩНОСТИ В ТРИТЕ ОБЛАСТИ

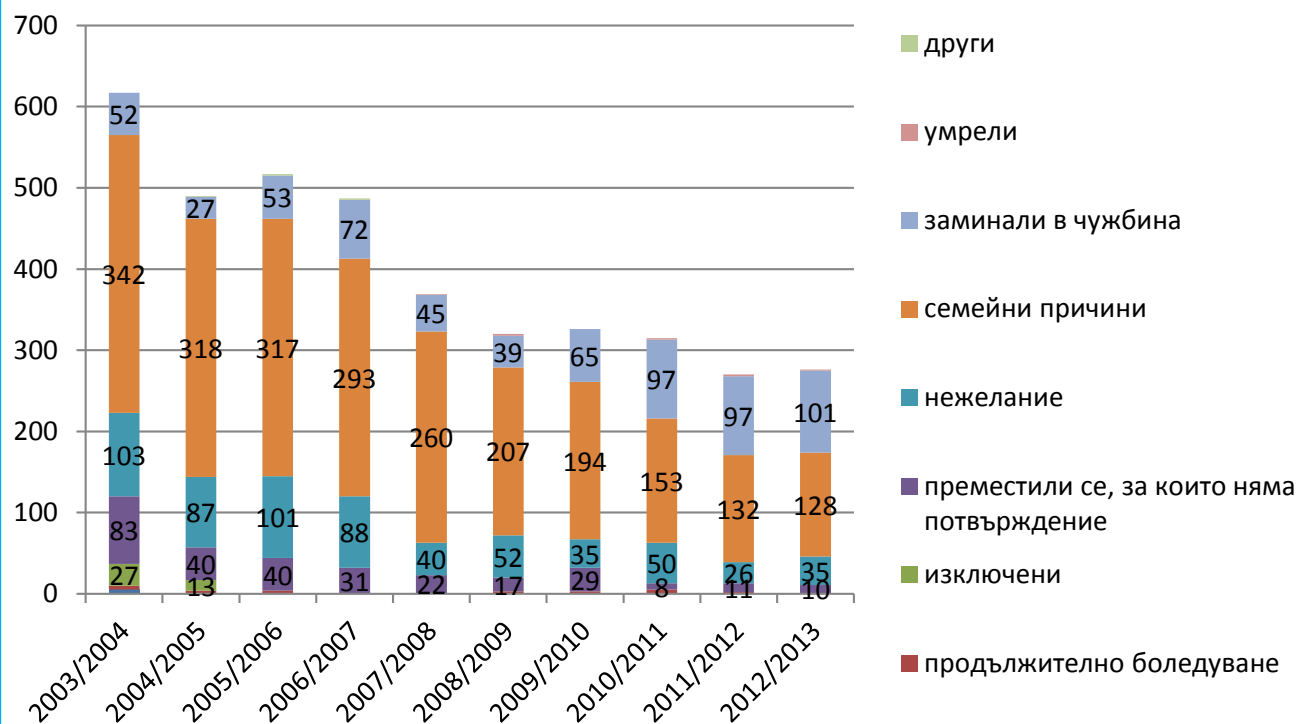

5.1. Нагласи и практики на ромски общности в област Монтана

Проучването бе проведено сред общностите в три населени места в областта – гр. Монтана, гр. Берковица и с. Долни Цибър. Както показват данните от националната статистика и експертни доклади на УНИЦЕФ за някои общини, в които живеят ромски общности,⁴⁶ детските бракове са практика в някои махали и, наред с други, са причина за отпадане на момичета и момчета от системата на образованието. За повече от половината от отпадналите през последните две години ученици причините са семейни причини и нежелание. Зад тези категории често стоят детските бракове.

⁴⁶ Грекова, М. 2011. Обобщение на резултатите от проведено проучване на рисковите общности в общините на област Шумен. София: Фондация Здравни проблеми на малцинствата. (непубликуван доклад, УНИЦЕФ); Сечкова, Р. 2014. Резултати от теренното проучване на ромски общности в област Монтана с фокус върху децата и семействата. Окончателен доклад, (непубликуван доклад, УНИЦЕФ).

Учащи се I-VIII клас, напуснали общообразователни дневни училища - област Монтана

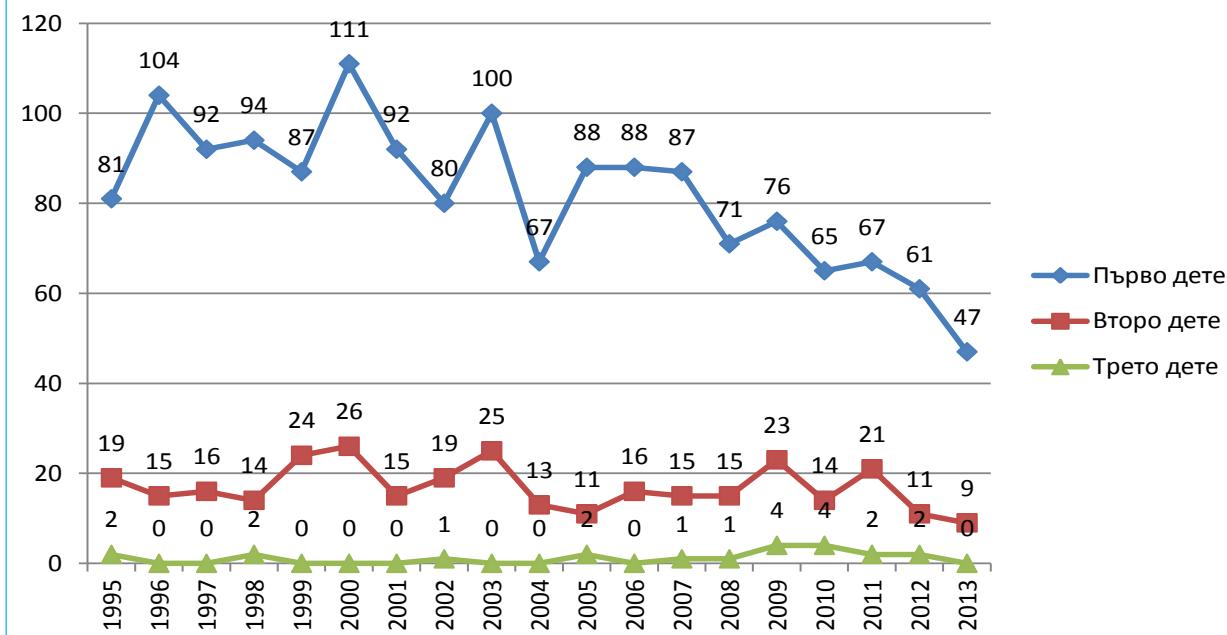

Източник: НСИ

Според данни от последните две преброявания броят на момичетата под 16 години в съжителство е намалял наполовина – през 2001 г. са регистрирани 61, а през 2011 г. 28 момичета са в съжителство, като расте делът на завършили средно образование (15 момичета за 2001 г. и 9 момичета за 2011 г.). Само в община Вълчедръм броят на момичетата в съжителство под 16 г. пред 2011 г. е 7, 5 са в община Монтана и по 4 в общините Вършец и Бойчиновци. Само три са те в община Берковица, като може да бъде допуснато, че част от семействата, в които живее омъжено момиче, са предпочели да не го декларират като такова. Значително е намаляването и при броя на момичетата в съжителство под 18 години – от 235 момичета през 2001 г. на 145 момичета през 2011 г., като техният брой през 2011 г. е най-висок в общините Монтана (28), Лом (28) и Берковица (23), а в общините Вършец и Вълчедръм 20 момичета под 18 години живеят в съжителство.

Броят на непълнолетните родилки е сравнително висок, макар да има значително намаление в сравнение с десет години по-рано. През 2011 г. 85 майки под 18 години са родили първото си дете, 22 второ и 2 трето дете. През 2012 г. тези цифри са 87 момичета родили първото си дете, 12 второ и 2 трето дете. През 2013 г. 75 непълнолетни момичета са станали майки за първи път, 9 са родили второто си дете. Отново най-голям е броят на тези майки в общините Лом (20), Берковица (15) и Монтана (15).

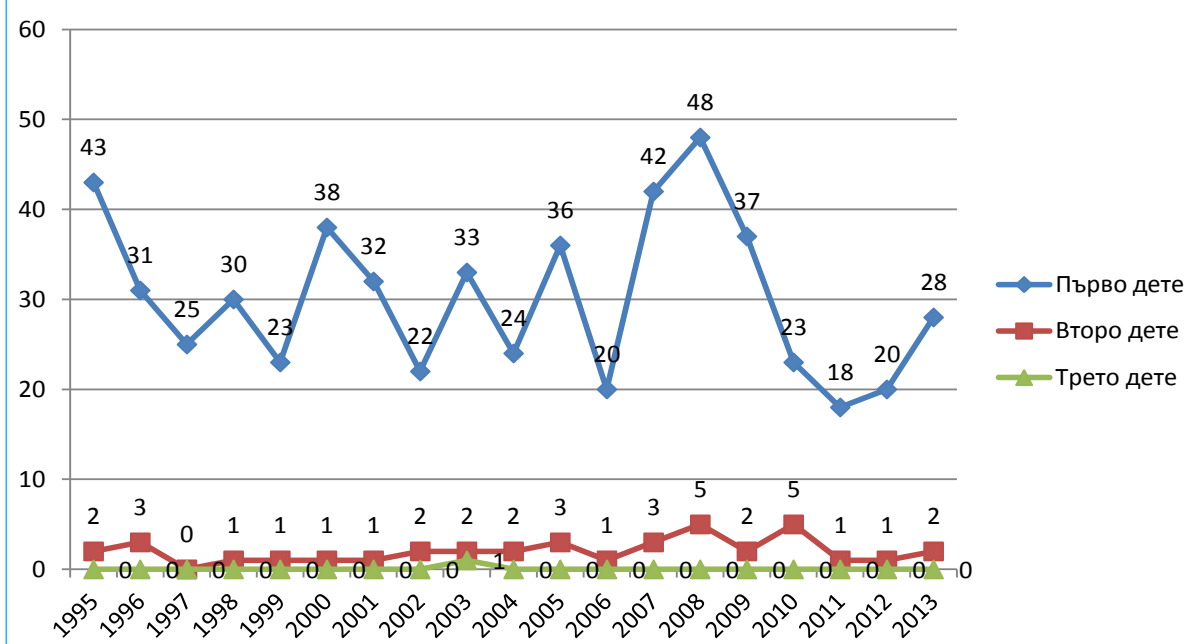
Раждания от майки на възраст 17 и 18 ненавършени години - област Монтана

Източник: НСИ

Негативна е тенденцията броят на родилите момичета под 16 години да нараства през последните години – през 2011 г. 18 момичета са родили първото си, а 1 момиче второто си дете, 20 момичета са родили първо дете и 1 второ през 2012 г., а през 2013 г. има 28 момичета под 16 години родили първото си дете, а 2 момичета са станали майки за втори път. Най-висок е броят на майките под 16 години в община Берковица, което бе потвърдено и от качественото ни изследване, следвана от община Лом (9) и община Монтана (6).

Раждания от майки на възраст под 16 навършени години - област Монтана

Източник: НСИ

В гр. Монтана се наблюдават различни възгледи по отношение на образованието и детските бракове в зависимост от груповата принадлежност. Групите, включени в проучването са *калайджиите*, които от векове живеят в кв. Огоста, близо до центъра на града, а някои семейства са се преселили в по-отдалечения кв. „Кошарник“, където живеят *решетари*, *кошничари* и *цуцумани*. Последните изразяват преферирана българска идентичност и сключват бракове сравнително късно.

При *калайджиите* в целия регион на Северозападна България средното образование се масовизира още след 60-те години на ХХ в. Младежите, и момичета и момчета от тази група в Монтана са много са амбициозни и с ясни дефиниции за това какво искат да постигнат. Те се стремят да завършат средно като минимум и търсят практическа реализация (специалности като козметика, техникум по кройка и текстил и др.). От града има над 40 студенти от тази група в момента. Ако някой не успее да завърши образованието си поради ранен брак, той/тя учи и по време на брака до завършване на средно. Средната брачна възраст е над 20 години. Изискването за честност на булката е норма, за която се помни, но не се практикува („това вече не се спазва при нашите, докато момчетата от *решетарите* държат на това“), тоест половото общуване преди брака е допустимо при *калайджиите* в гр. Монтана.

За децата от семейства на *кошничарите* и *решетарите* завършването на основно образование е минимума, към който се стремят, заради придобиването на шофьорска книжка, докато при момичетата от същите групи липсва ясна мотивация до кой клас е добре да се учи, но като цяло смятат, че е добре да имат основно, за да имат възможност за работа. При нито една от тези групи няма сериозно родителско притеснение за образованието в центъра на града. Проблемите са главно липсата на средства, нисък образователен статус на семействата, крайната бедност и лоши битови условия, при които живеят част от *решетарите* и *кошничарите*, както и липсата на мотивация за придобиване на образователна степен извън основното образование. Това може да наложи отпадане от образователната система, след което децата започват работа със семейството, помагат възрастни, а някои момичета се женят. Ако семействата живеят не в периферията на кв. „Кошарник“, а сред *калайджиите*, за тях е по-характерно да завършват средно образование.

При *решетари* и *кошничари* брачната възраст също се покачва през последните години и като допустими се посочват годините след 16 г., но браковете под 16 години са възможни. Работата по десегрегационни проекти на Фондация „Шам“ обхващала младежи от тези групи през последните 15 години, също има ефект върху личния избор за продължаване на образование до средно. Както децата, така и родителите обаче са демотивирани от липсата на работа, а сред необразованите родители може да се чуе репликата „деда му не е учил, тета му не е учил, он [сина] ли че учи“.

По отношение на сключването на брак, отново значение има личния избор на младежите, като одобрението на родителите не е задължително – първо, момичето се иска, а ако не са съгласни родителите ѝ „вземаме момичето у нас, нейните, ако искат идват. После правим сватбата“. Кражбите като практика се смятат за отшумяло явление, като в момента доминиращият модел при ранни съжителства е момичето да отива в дома на момчета. Омъжилите се под 18 години момичета и техните съпрузи потвърждават, че родителите на момичето не са били съгласни, но са поставени пред свършен факт. Според *калайджиите* образованието на момичето е от значение, наред с личните ѝ качества, докато за другите две групи нивото на образование няма значение. Ако по някаква причина момиче от *калайджиите* се омъжи преди да завърши

средното си образование, тя задължително го завършва, дори и след женитбата.

Според ромските експерти в гр. Монтана детските бракове се практикуват най-вече от бедните семейства, затова според тях са необходими подкрепящи образованието на децата дейности – като по-активно отношение на училищата, интерактивни и спортни дейности, които да привлекат децата, както и постоянна работа със самите семейства по примера на дългогодишната работа на Фондация „Шам“, в резултат от която моделът на учене в градски училища е вече установен и образователното ниво на общността е по-високо.

В кв. „Раковица“ в Берковица, където живеят роми от групите на чергарствалите до 50-те години на ХХ в. *кошничари* и уседналите от по-рано *мухчи*, е допустимо едно момиче да бъде женено преди да завърши 8 клас. Макар *мухчиите* да изразяват по-негативно отношение към детските бракове (изтъквайки необходимостта от диплома, за да си намериш работа), отколкото *кошничарите*, които ги смятат за част от традицията си, и двете групи ги практикуват, тъй като смесените бракове сред тях са често явление. Типичните случаи са два – харесва се едно момиче от страна на бабата или майката на момчето и момичето се иска от тяхна страна. При отказ, момичето може да избяга с момчето. Вторият тип случаи са, когато момичето и момчето имат „сериозна връзка“, тоест виждат се със съгласието на родителите си, ходят на кафе, до момента, в който идват да искат момичето. Това се случва обикновено бързо, след като момичето и момчето се виждат, за да няма съмнение за девствеността на момичето. Трети вариант са случаите, при които момчето и момичето „се искат“, но родителите на момчето не искат момичето. Тогава гледат бързо да го оженят за друго момиче, за да „не направи беля с момичето“. Обикновено момчето се подчинява на родителите си.

Момиче между 14 и 16 се смята за идеален брачен партньор. Момичета над 16 са „вече стари“, а за 18-годишните се казва „никой не я иска“, „тя е вече стара“, „ууу, кой ще я вземе“, „сигурно не е девствена“. Според момчетата, които не са оженени, „половината момичета учат до 8 клас, а другата половина не учат и до там“, защото това няма значение за тях – те трябва да са добри домакини и да помагат в бизнеса на семейството. Младите са изцяло икономически зависими от родителите си, в чийто бизнес (предимно търговия) се включват. Масово е мнението, че на момичетата не им трябва книжка и затова не им трябва 8 клас.

Има и момичета, които учат средно образование, дори „една от тях има книжка и кара кола“, но тя е обект на подигравки от страна на цялата махала и се смята, че сигурно няма да се омъжи. Жените над 30 години, при които най-честното обяснение за брака им е „майка ми ме ожени, аз не исках“, вече са на мнение, че синовете и дъщерите трябва „да си поживеят“, и да се задомиават в по-зряла възраст, но свекървите се налагат и обикновено вземат решенията за брак на внуците и внучките си в свои ръце.

Ние младите искаме това да се промени, а по-възрастните [свекърви, баби] им пълнят главите с реплики „айде да те жениме“, „айде да вземем това момиче“, и младите се влияят от тези приказки. Затова, ако има такъв закон и не се разрешава да се женят малки, а се каже, че задължително се учи до определена възраст, като 18 години, тогава ще спрат и детските бракове женитби. Ако някой наруши, трябва да има санкции, има ли наказани, ще има и намаляване на женитбите на по 13-14 години.

(35 годишна жена, кошничари)

Защото така е от старите, от бабите и дядовците, а не е хубаво това, не одобряваме ние младите на нашата възраст не искаме, но така се почна и младите го правят. Има и момичето, които ги женят, въпреки че искат да учат, в нашия квартал е важно бащите и майките кво казват, бабите командват за женитбите – тук ще ходиш мойто момиче, добри са хората ...

(35 годишна жена, кошничари)

Предбрачните общувания чрез ходене на кафе са допустими, но родителите изпитват огромно недоверие към децата си и страх, че честта на семейството ще бъде накърнена, затова смятат, че ако едно момиче почне да се гримира и излиза, трябва по-бързо за се ожени:

Като ходи момичето с някой веднага започват да се съмняват в това, че не девствена. Защото все пак тя като става на 17-18 тя ще иска да спи с мъж.

(жена, мухчии)

При нас на първо място е да е девствено това е най-важното. Ако е на 20, няма как да е девствена, ако е мръднала nekъде [спала с някой] после че я режем и че я давам на кучетата.

(65-годишна жена, кошничари)

Мойта дъщеря учи и много иска да учи след 8 клас, но аз мисля да не я оставям щото много ебана става там у града, извинявайте, че го казвам, но аз ви го казвам като майка, нека си изкара 8 клас, пък после каквото дал Господ. Нека изкарва 8 клас, но после няма ... то е женска челяд. Аз сега я пращам на училище, но де да знам какво прави тя на училище, може да оди по барчета.

(38 годишна жена, кошничари)

Все пак, ако някое момиче има желание да учи и не излиза с момчета, никога не е спирано от родителите си да продължи образованието си, но учещите средно образование момичета в момента са малко и „се броят на пръсти“.

Според ромски активисти с дългогодишен опит в сферата на образованието е необходима дългосрочна работа със семействата с цел мотивиране за по-висок образователен статус на децата им, както и осигуряване на по-добри условия за достъп до образование. Голям проблем остава желанието на повечето родители момичето им да учи в местното „циганско училище“, за да знаят какво прави. Допълнителна демотивация идва от негативно отношение на българските деца към ромските, и няколко момичета в по-горните класове вече са преместени в кварталното училище „след инциденти“ с българчета. Няма осигурен превоз за децата, които желаят да посещават училищата в града.

Сред жените от средното поколение се наблюдава стремеж към промяна на практиката на детските бракове, защото смятат, че децата са твърде неопитни и млади за подобна стъпка, затова препоръчват кампании за разгласяване какви са законите за защита на децата и какви санкции се предвиждат при детски бракове, както и налагане на ефективни присъди, които да послужат като превенция. Но сред по-голямата част възрастните жени ранният брак се смята за норма, главно поради страха от липса на контрол върху децата и ранни полови контакти.

За *калайджиите* в с. **Долни Цибър** не са характерни детски бракове (в селото има един такъв случай за последните години – момичето е родило на 17 години), а средно е най-ниското ниво на образование, което младите *калайджи* от селото завършват в близки населени места. Масова е тенденцията за записване на висше образование сред младежите от селото, като отказите от тази перспектива са свързани с липсата на средства и липсата на мотивация, защото много висшисти са безработни. В някои семейства първо се издържа един студент, а второто дете чака да той/тя да завърши, за да започне следването си. Училището в селото, управлявано от директор ром и силно мотивиран екип (включващ 12 учители роми), въпреки оскъдните средства развива извънкласни дейности и е отворено и през почивните дни. Тенденцията за образование на групата започва още от първата половина на ХХ в., когато „прародителите ни, дори и бабите ни, са ходили на училище в съседното село и са завършвали най-високото възможно отделение“, а след средата на ХХ в., вече се появяват първите „първопроходци“ (по удачното определение на Йосиф Нунев) в селото, които дават пример на останалите – Асим Налбантов, работещ в БАН, Полк. Мончев, полк. Фенчо (Фени) Бургазов, инж. Сергей Чирков Генчев.

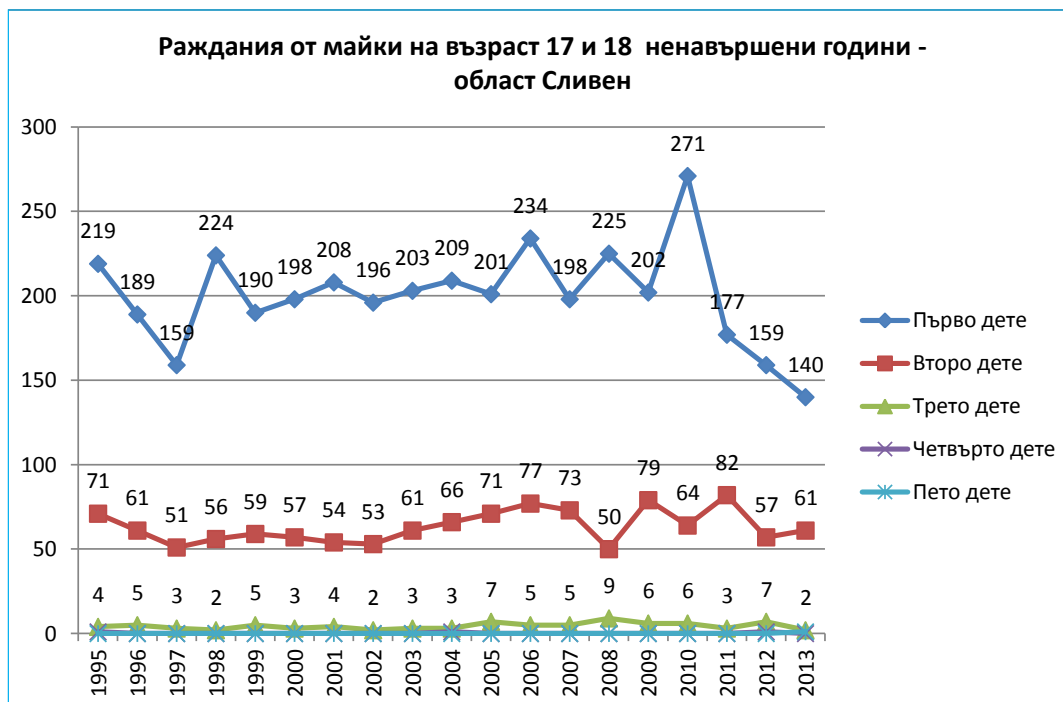
Още от една време на всички деца в семействата са им казвали „избирай мотиката или химикалката“, карали са ги целенасочено да учат. „Ние избирахме химикалките, но личният пример е изиграл голяма роля“. Във всяко фамилия е имало един образован, който се дава за пример.

(жена, 38 години)

През 70-те години момичетата са записвали средно образование в близки населени места, за да не се притесняват родителите им. Масово записване на висше започва след 80-те и особено след 90-те години на ХХ в. и вече е твърда традиция. Самите *калайджи* казват, че следват модела на българите по отношение на брак и предбрачно общуване – при тях изискването за девственост на момичето е отпаднало и връзките между младите са по-свободни. Проблемите, които срещат момичетата тук са свързани с липсата на средства за продължаване на висше образование и липсата на реализация в страната.

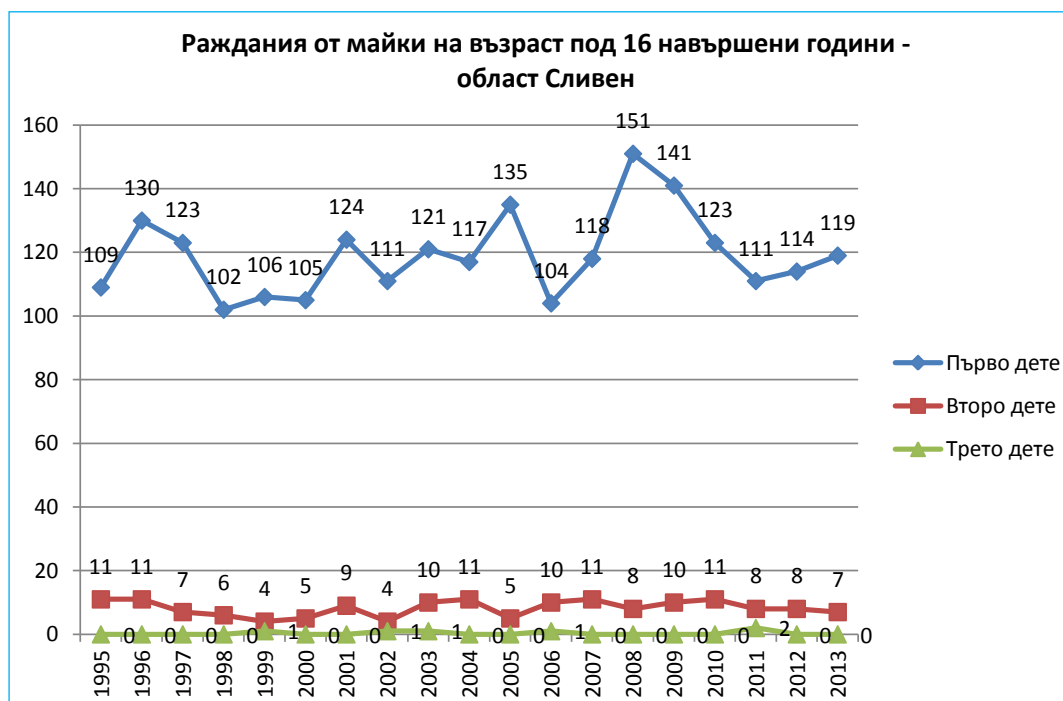
5.2. Нагласи и практики на ромски общности в област Сливен

Броят на отпадналите от образователната система деца в област Сливен е висок, като най-голям брой деца отпадат по семейни причини и нежелание. Както показват количествените данни и проведеното проучване в кв. „Надежда“ – Сливен и кв. „Шести“ – Нова Загора, докато повечето от родителите се стремят синовете им да завършат 8 клас, за да могат да се явят на изпит за шофьорска книжка, към момичетата няма такова изискване. Само най-амбициозните и смели родители решават дъщеря им да завърши 8 клас. Детските бракове сред момичетата са норма, а не изключение.

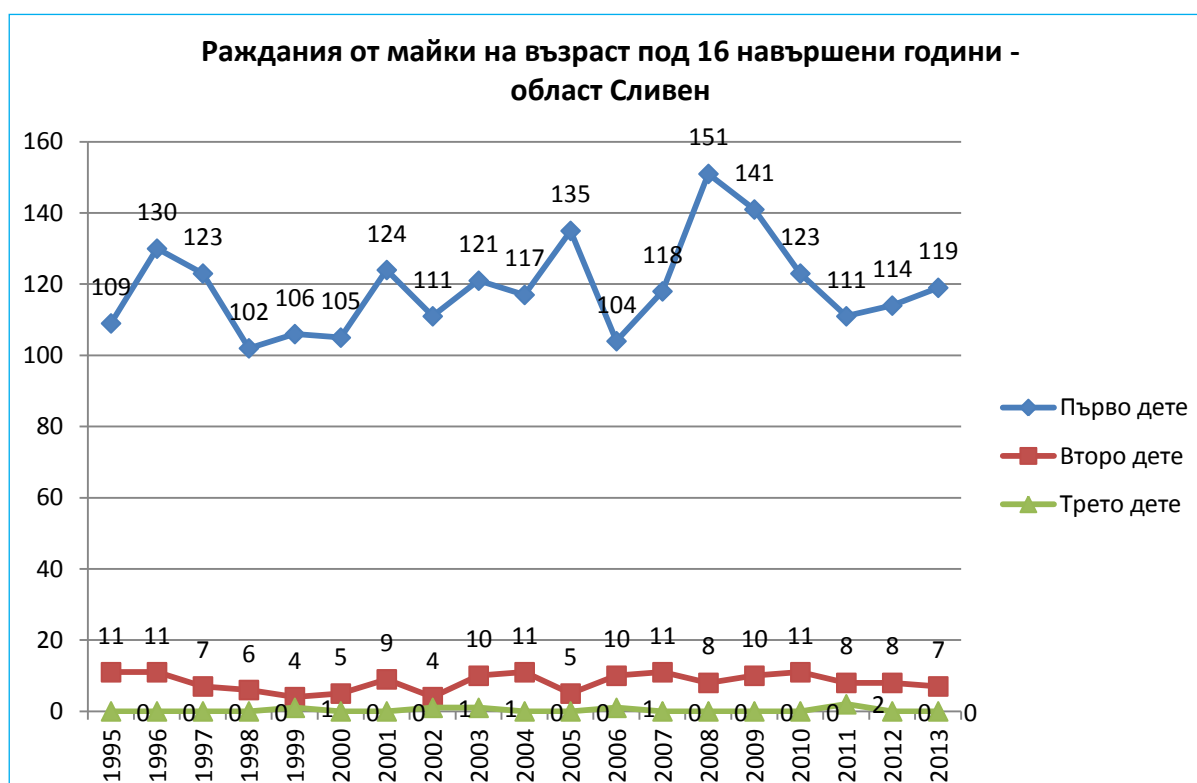
Източник: НСИ

Област Сливен заема едно от челните места по брой съжителства на непълнолетни, както и по брой на момичетата родили преди да навършат 16 и 18 години. Все пак броят на момичетата в съжителство под 16 години намалява от 242 през 2001 г. на 148 през 2011 г., като нараства, като абсолютна стойност и като процент от всички, броят на завършили основно образование сред тях (22 момичета в съжителство са с основно образование през 2001 г., а през 2011 г. техният брой е 28). Над 85% от момичетата в съжителство под 16 години живеят в общините Сливен и Нова Загора. Подобна е и тенденцията сред 18 годишните в съжителство – техният брой намалява от 690 през 2001 г. на 498 през 2011 г. и най-голям е броят им в общините Сливен и Нова Загора.

Източник: НСИ

През 2011 г. 259 момичета са родили първо дете и 90 момичета второ дете преди да навършат пълнолетие, от които съответно 111 и 8 са под 16 навършени години. През същата година 5 момичета под 18 години са станали майки на трето дете, от които 2 са под 16 години. През 2012 г. 273 момичета под 18 години са родили първо дете и 65 второ дете, от тях под 16 години са 114 и 8. През 2013 г. 259 момичета под 18 са родили първо и 68 второ дете, като от тях съответно 119 и 7 са под 16 години. Повече от половината от броя на детските бракове и раждания са на територията на община Сливен, където за 2011 г. има 161, за 2012 г. – 143, а през 2013 г. – 141 момичета станали майки под 18 години. На второ място по брой родили момичета под 18 години е община Нова Загора, за 2011 г. те са 74, за 2012 г. – 70, а през 2013 г. – 76. Въпреки че броят на непълнолетните родилки намалява в областта, броят на момичетата родили под 16 като абсолютен брой и като дял от тях се увеличава.

Източник: НСИ

В гр. Сливен има две ромски махали – горна (Комлука, кв. „Никола Кочев“), в която живеят т.нар. *байчари* и долна, или кв. „Надежда“, в която живеят четири групи – *турци*, *музиканти*, *голи цигани* и *градешки цигани*. Комлука е старата ромска махала, в която нивото на социална интеграция е високо в резултата на процесите през ХХ в. и особено втората му половина – време в което образованието се масовизира, семействата са част от „работническата класа“ в текстилните фабрики, а в квартала има много активисти и висшисти.

През последните 25 години, обаче се наблюдават негативни процеси, свързани с масовата безработица и с генерални проблеми на макрообществото, които засягат и ромските младежи от квартала (девалвация на образованието, риск от наркотици и ранен полов живот). Ето защо, въпреки отпадането на нормата за честта на момичето и допускането, макар и с мълчанието или незнанието от страна на старото поколение, на половото общуване преди брака, средната брачна възраст и нивото на образование не се променят. Генерацията на 50 и 60 годишните

жени казват – „ние се оженихме на 15, пристанахме, сега няма промяна във възрастта, пак на толкова се женят“. Родителите по принцип подкрепят децата си да завършат образование, но същевременно признават, че нивото на училищното образование е много ниско и децата са неграмотни, дори при завършено основно образование. Родителите на всички момичета, сключили ранен брак посочват, че никой от тях не е искал дъщеря им да се жени, но поради обезчестяването ѝ, те са нямали друг избор. Семейство с две дъщери, едната от които се е омъжила в 7 клас казват:

Бащата: Ние по принцип и за тъз не бяхме съгласни, тя избяга, търсихме я, на Карандила отидоха, обикаляхме с такси един ден. Знаехме с кое момче, ходихме у тях. Не че сме разрешавали, бяхме чули, че ходи с него, те после си дойдоха и тъй я оженихме. Тя си доди развалена, нали ...

Майката: и ко да я прайш... Уж сега тъз гледаме да я опазим, да не е като каката.

Подобен е разказът на друго момиче, което забременява от приятеля си на 16 години, а родителите ѝ дори настояват за аборт, за да продължи образованието си, но тя решава да се ожени, „защото на мен не ми се учеше, пък и ние наистина се обичахме“.

Както омъжените, така и неомъжените момичета посочват, че родителите искат децата да учат, всъщност „в повечето случаи е така“, но те се женят, въпреки това. Всички в махалата са учудени, че дори в последните месеци сключените бракове са само ранни, а момичетата са между 14 и 17 години, повечето от тях бременни:

Сега като че ли традицията се възвърна, имат свободни връзки, забременяват...

(34-годишна жена)

Много от нашите съученички са вече омъжени и чакат деца, те учиха до 9-10 клас. Наскоро почна много често да се случва. Даже по-големите тук в махалата се бяха зарадвали, че няма да се женят рано, но последната година започнаха да го правят. Имат приятели, спират да учат и се женят. Родителите им са съгласни... Някак си се страхуват и викат – поне да са си прибрали там. Понеже нашата махла не обичат много да ги коментират какво са правили децата им, да им събарят самочувствието и затова предпочитат да ги оженят.

(17 годишни момичета, Комлука)

Учещите в последните класове на гимназии и техникуми смятат себе си за изключение и търпят подигравки от други момичета в махалата: *почват да казват, „ти на българката ли се прайш“, „ти много учиш“, не го имат за нещо нормално, а че прекаляваш.*

И момичетата и момчетата, казват, че това се смята за традиция и затова родителите приемат да женят децата си, дори и да искат те да учат.

Според момчетата, които не са оженени и учат, „основното при ромите е какво ще кажат хората“ и много родители женят децата си, за да не бъдат осъдени от общественото мнение. Безразборните контакти в махалата са продукт на липсата на ценностна система, както и на контактите с българите:

Туй идва от българите, не че да ги обвинявам тях. Момичета, които са българки спят с който си искат и после се женят. Сега и нашите почнаха да правят така, само ако е бременна или ако я хванат се жени. Има доста хора, които са ги хващали.

(17 годишно момче)

Момчетата над 16 години са критикувани от възрастните си роднини, че още не са женени, като им се предлагат на вниманието различни свободни момичета. Всъщност, всички продължаващи образованието си младежи са вярващи и посещават евангелската църква „Антиохия“. Фактът, че са вярващи в евангелска църква ги е мотивирал да учат, и особено проповедите на пастор Енчо Христов:

На мен църквата ми повлия да уча повече. По принцип не обичах да стоя в часове, до 9 клас бягах от часовете, аз също взимах марихуана, по нататък и други наркотици, като пико... сметнах, че да уча това е добре, бях по-редовен в часовете, преместих се в текстилния техникум, беше много хубаво.

(момче, 18-години)

Ако не беше църквата, сигурно и аз щях да съм като тях [момчетата в махалата] и да се оженя на 16.

(момиче, 17 години)

Работещите в кв. „Комлука“ здравни медиатори считат, че прилагането на санкции при случай на ранен брак не биха били ефективни, тъй като полицията отказва да задвижи сигнал до прокуратурата, „защото това са семейни работи“. От друга страна, общността смята, че подобни мерки не биха имали никаква превантивна стойност, тъй като родителите се стремят да имат превантивна роля, но когато дъщеря им е бременна, единственият ход е нейното омъжване.

В кв. „Надежда“ средната брачна възраст е още по-ниска. Сред т.нар. *турци*, които представляват най-многочислената и заможна част от квартала, момчетата са най-необразовани. Чести са случаите млада жена над 20 години да е посещавала училище само в първите класове. 13-14 са годините, в които се счита, че момчето трябва да сключи брак, защото след 15 ще е вече стара, на 18-19 години вече нямат шанс за задомиране. Основната причина, според всички е изискването за честност и съмнението, че момиче в по-късна възраст няма да е честно:

18-19 вече са изключени от женитба. Смята се, че няма да са честни. Нашти хора навече търсим честността, ние искаме да видим честността, това е достойнството на семейството. Най-вече ние за къща и за женитба се борим, ние за големи неща не се борим.

(семейство турци)

Подобна е ситуацията и при музикантите и по тези причини родителите се съгласяват да женят момиче за приятеля ѝ, тъй като вече махалата знае, че е имала връзка с него и репутацията ѝ е подложена на съмнение:

То нацията ни е такава. И да искаш, и да не искаш да си опазиш детето, самата ни нация принуждават. .. Ходят до полицаите, но веднъж вече разчуе ли са в квартала, няма връщане назад. Той мъжа ми не мъ е пипнал, можеше да ме върнат, но веднъж разчуе ли са в квартала няма накъде. Честта, на туй държат много.

(млада жена, музиканти)

Сред голите цигани, където условията на живот са най-тежки, практиката също е налице:

Не виждам как може да продължи нататък, ние не им даваме възможност един вид да бъдат кариеристи. Представете си сега, ако запиша дъщеря ми в текста, започват веднага нацията ни – стара мома, не я искат, и това един вид накърнява честта

на цялото семейство. И може би от тази гледна точка се съобразяваме с хората, които за мен лично е неправилно, но се съобразяваме с хората, защото заедно живеем.
(голи цигани, 40 годишен мъж)

И при трите групи е минимално участието на младите в решението за брак, обикновено родителите избират, главна роля играе майката на момчето. От другата страна майките на момичетата са тези, които „правят работите“, защото в тяхната отговорност е запазването на честта:

Има момичета, които зорлян ги дават. Излизат 9-10 часа и майката иска да я жени. Тя мисли, че ѝ прави добро, а не е така. Жените правят вичко, мъжете не са съгласни, защото ние искаме да учат. Аз специално исках да учи дъщеря ми, обаче стане една работа и не я пуснах на училище ... обаче за сина държах и завърши
(турци, 50 годишен мъж)

При трите групи има момчетата, които учат и средно образование, докато много момичета отпадат още преди да завършат 8 клас. Сред по-младото поколение родители се наблюдава желание дъщерите им да учат, „поне до 8“ клас. Възможно е общността да бъде мотивирана да образова младите момичета с аргумента, че е необходимо основно образование за работа в предприятия от леката промишленост, където работят в момента жени от махалата, за които липсата на основно образование се явява сериозен проблем. *Музикантите* по принцип са най-мобилни социално и географски и сред тях негативните тенденции, свързан с живот в тази среда, са компенсирани от живота на много семейства в миграция в страната и чужбина. В резултат на това сред тях има индикации за покачването на брачната възраст в близко бъдеще. Всички млади родители са убедени, че децата трябва да учат, но хоризонта, който виждат като максимум за дъщерите си е „поне до 8 клас изкарат“. Живеещите пък извън квартала имат планове за завършване на средно образование.

Сред жителите на квартала също имат влияние евангелските църкви, които допринасят за развитието на общността със социални и образователни дейности. През тях биха могли да се провеждат кампании за по-висок образователен статус на момичетата.

Мъжете и младото поколение жени (между 20-35 години) вече считат, че момичетата трябва да учат до по-късно и да се образуват, да се омъжават по-късно, но същевременно схващат ранния брак като нещо наложено от самата общност. Сред мъжете, както и сред повечето активисти, се изказва становището, че трябва да има заведени съдебни дела при случай на ранен брак, „така че да се разчуе“, и това ще доведе до покачване на брачната възраст. Други предложени мерки са свързани с общностна работа с поколението на възрастните и по-млади жени и мъже под формата на драматизации, ролеви игри и други способности, които да ги на карат да разберат, че момичетата са все още деца и твърди незрели физически и психически за създаване на семейство.

В **гр. Нова Загора** живее хомогенна общност с турска идентичност, която населява кв. „Шести“ и други части на града като Маджурова махала. В периферната, долна част на махалата условията на живот са изключително лоши, като там живеят деца, които не са постъпвали в образователната система изобщо. Момичетата обикновено са спирани в 5 или 6 клас, „защото ще ги откраднат“, по думите на родителите, въпреки че случай на кражба няма повече от 20 години насам. В кварталното училище само 10 момичета посещават 8 клас, тъй като всички останали са спрени от родителите си. Учещите момичета смятат себе си за различни, защото родителите им ги подкрепят в желанието им да учат, обясняват им, че е важно да учат.

Мойта внучка е в 7 клас, много е хубавичка, с голям страх я водим на училище, почнаха вече да я искат. Майката и бащата не я дават, бащата казва – няма, решил съм да учи до 8 клас, никой не може да я вземе.

(52 годишна жена)

Момчетата, които отпадат от училище, стоят къщи с майките си, занимават се с домакинска работа и се подготвят за живота си на бъдещи съпруги. Бабите им обясняват: *Как да пускаш красивичка, няма да ги пускат, със сина очи, айде при майка си... сега не учи.*

Кварталът в Нова Загора всъщност е единственото място, в което образователното ниво се понижава, на фона на обратната тенденция в посетените места – поколението на жените над 50 години е завършило 10 клас, след което са били трудоустроени, така че за тях моделът на образованата жена не е чужд. Социалноикономическите процеси през последните години са довели до изключване на общността от живот в макрообществото и като резултата до нейната капсулация. На образованието не се гледа като на ресурс, който ще помогне на момчетата да си намерят работа, защото в страната цари безработица и единствената реализация за семействата от махалата е трудовата миграция като евтина работна ръка в Гърция, Италия, Франция:

Колко момчета изкарват 8 клас, умни момчета, но нямат възможност за продължат да учат 4 години. Отиват да работят в Гърция и за 4 години ще си оправят живота. Синът ми има 12 клас и замина за Франция. Имаме толкова много среднисти, но нямат работа, момчетата имат работа в семейството. Имаме 3 момчета среднисти. Кой не иска детето му да учи, но сега няма работа.

(50-годишна жена)

1989-1990 се оженихме, аз не съм си избрал жената. Майка ми я избра, аз учих до 12 клас, две дипломи имам, средно специално, но за какво ми са. Имаш, нямаш образование, образованието не значи нищо. По принцип ти трябва...

(40-годишен мъж)

Две от завършилите средно образование жени не живеят в махалата, а сред българи в града, а третото момиче е от махалата и е първата и единствена висшистка там. При момчетата е по-различно – дори и при ранна женитба, те могат да продължат да учат до 8 или 12 клас, като завършването на гимназиално образование е честа практика при момчета, най-вече заради желание на техните родители. Момчетата казват, че коя и каква ще е бъдещата им жена зависи от родителите им и те ще приемат техния избор.

Според момчетата, най-хубавото нещо, което може да им се случи е да ги оженят. Обикновено бабите на момчетата харесват момчета за снахи и правят уговорките с техните родители, възможно е младите нито да се знаят, нито да са се видели. Според бабите обаче „сега младите правят любов“ и затова трябва да се вземат още по-рано. След годеща, бабите или майките на момчетата започват да се грижат и да възпитават снахите си. Най-ранната възраст на омъжено момиче е 10-11 години, но за него се проявяват грижи като за поредното дете в семейството, до 13-тата година, след което може да има полово общуване със съпруга си.

Някои от мъжете в квартала, които вземат решения за своите дъщери и внучки, смятат, че практиката на детските бракове е неправилна и трябва да бъде прекратена, но „жените държат на нея“:

Имам внучка на 10 години, много е красива. Бабата, на снаха ми майка ѝ, вика – ооо, още 2-3 години и ще я женим. Аз не искам, ще я махна от тук, ще я изпратя във Франция, само и само да няма проблеми и да се изучи там...

(мъж на 55 години)

Също мъжете изказват становище, че тази практика трябва да бъде наказвана, и са убедени, че наказанията ще доведат до значителното ѝ намаляване. Случаи на намеса на институции в квартала във връзка с детски бракове не се споменават, с изключение на съдебен процес срещу родители, чиято дъщеря е омъжена на 14 и родила на 15.

В с. Градец живее общност, която се определя като *дървари*, а останалите роми ги наричат *градешки цигани*. За групата в миналото е бил характерен нисък образователен статус, а завършването на основно образование е било рядкост сред младежите. От 15 години ситуацията е променена – след 2000 г. няколко випуска завършват осми клас в селото, като група от 10 души от един от випуските решава да продължи образованието си, сред тях 2-3 момичета. Това слага началото на тенденцията да са завършва средно образование в Сливен, Котел, Ямбол или Хасково, като момичетата най-често се записват в Котел, за да могат вечер да се прибират у дома. Основното сега се счита за задължително от всички, поради изискването му за шофьорска книжка. Но сред много хора от възрастното поколение съществува скептицизъм по отношение на образованието и възможностите, които дава, защото с дърварския занаят доходите могат да бъдат много по-големи от една средна заплата:

Причината за това мислене на родителите е не защото имат такова мислене, а състоянието на икономиката. Те си казват – той ще завърши, после ще изкарва една заплата, която аз изкарвам за 4-5 дена. И това е така, но това не са редовни, няма осигуровки.

(Кольо Колев, здравен медиатор)

По отношение на образованието на момичетата, нагласите остават консервативни. За момичетата, които първи завършват средно образование преди 6-7 години е било много трудно, защото родителите „мислят най-вече какво ще кажат хората“, защото ако си на 18-20 и не си задомен, това е голям проблем, хората говорят „тя е такава“. Сега вече има няколко примера, и момичетата от селото, които имат желание да учат ги следват. Но остава проблем тяхната реализация, тъй като почти всички завършили средно образование – момичета и момчета – не могат да намерят работа и отново работят в дърводобива с родителите си. Подобно на ситуацията в други села, родителите също изпитват притеснения да пуснат дъщерите си извън населеното място:

Мойте деца ще учат до 8 клас, след това естествено, че няма да ги пусна. Те като гледам на къде вървят сега нещата – почват цигарите и не само това. Ако е за учене, естествено, че ще ги пусна да учат, но ... сега ако не си образован няма смисъл да живееш. Ние се занимаваме с дърводобив и не трябва образование, но за един подпис, да направиш една молба, една оферта, трябва да си грамотен. Ако имаше тук гимназия, нямаше да е така, щяха да учат повече.

(баща на две момичета)

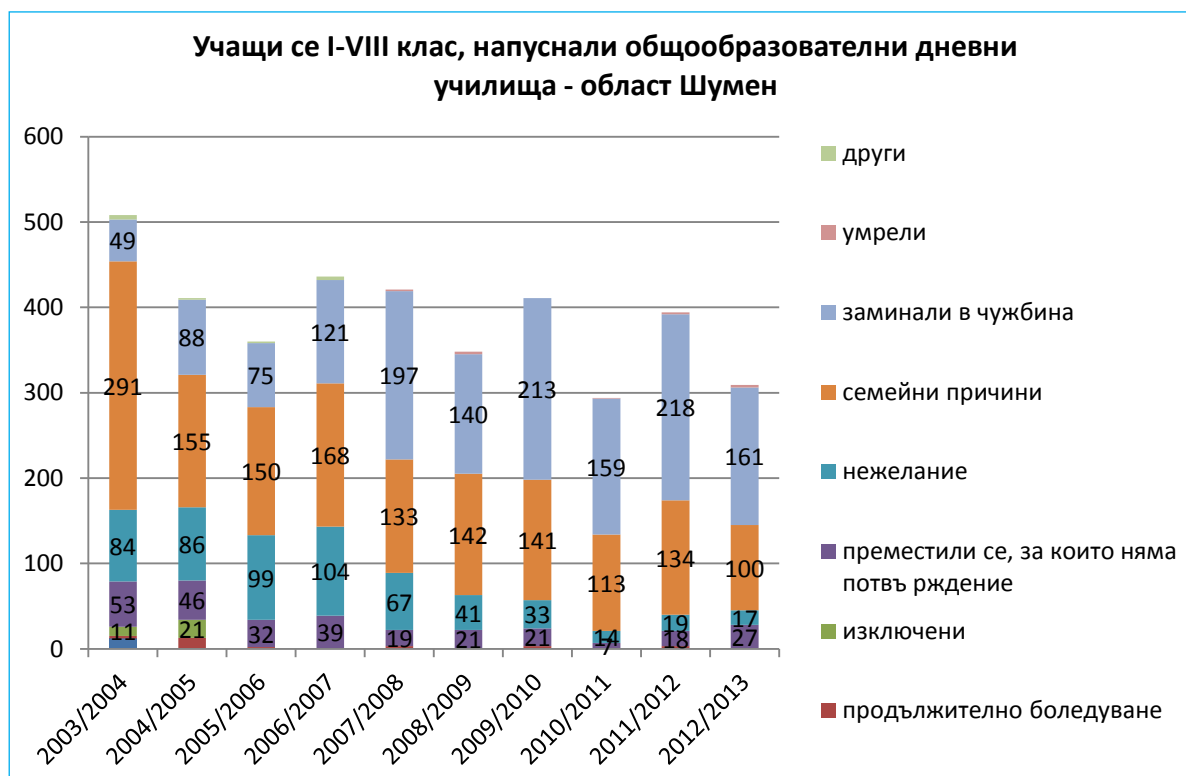
Момичетата, които са живели с родителите си в смесена среда в големи градове, твърдо желаят да продължат образованието си след 8 клас и не приемат предложенията за женитби,

отправени от семейства, които ги искат за снахи. Дори едно момиче е „откраднато“ от момче в Добрич, но тя е категорична, че иска да продължи образованието си и е върната при семейството си. Водещ за родителите по отношение на образованието и плановете за брак е изборът на децата им.

5.3. Нагласи и практики на ромски общности в област Шумен

Проучването бе извършено в гр. Шумен, гр. Нови Пазар и с. Златар, като бяха проведени срещи и с общности в гр. Велики Преслав и с. Салманово. Като цяло както местните ромски общности, така и експерти посочват, че детските бракове сами по себе си и като причина за отпадане от училище не са проблем, поради динамичните промени сред общностите през последните 15-20 години.

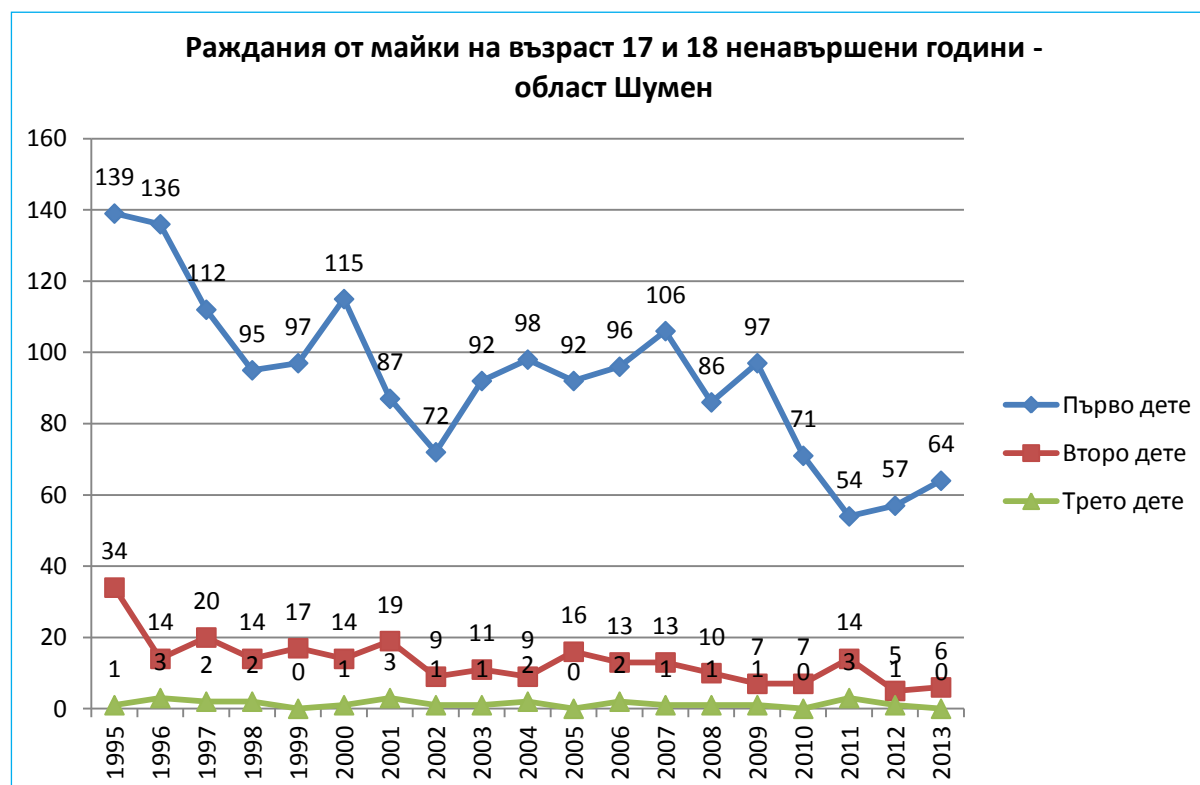
Трудовата миграция всъщност е масовият процес сред местните общности, който от една страна засяга всяко семейство в областта, а от друга се отразява на нагласите на всички поколения от общността – на образованието, например, се гледа като на ресурс, който е полезен в миграция. Както се вижда от графиката за напусналите училище в I-VIII клас, най-честата причина за напускане през последните години за повече от 50% от учениците е заминаване в чужбина, като за цялата област 117 деца са отпаднали поради семейни причини или нежелание.

Източник: НСИ

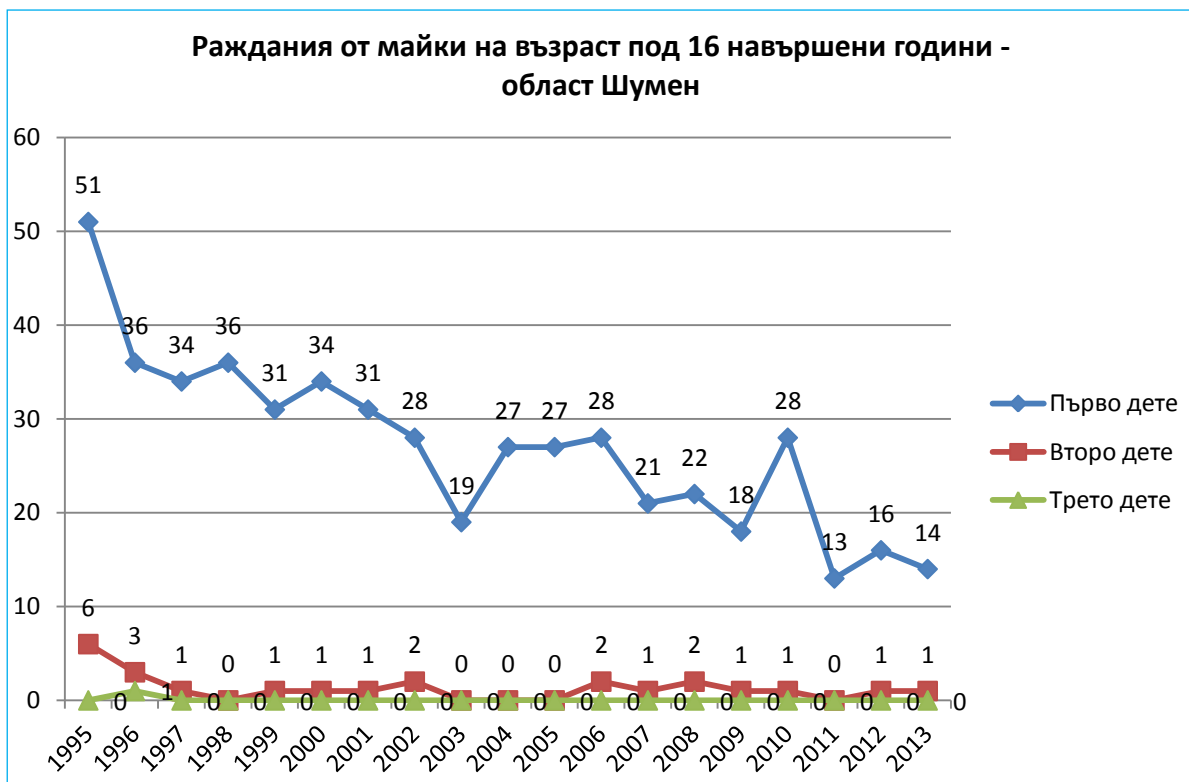
Докато за областния град като цяло брачната възраст надвишава 18 години, и семействата се стремят момичетата им да завършат средно образование, за други места с компактно ромско население времето след завършване на 8 клас и възрастта над 16 г. се приема за допустима за сключване на брак. Според данни от последните две преброявания на населението момичетата в съжителство под 18 години намаляват за областта от 350 през 2001 г. на 181 през

2011 г. Броят на ражданията на майки под 18 години, обаче, нараства през последните три години – през 2011 г. 67 момичета са станали майки за първи път, 14 са родили второ дете, а три – трето; през 2012 г. 73 са родили първо дете, 6 второ и една трето, а през 2013 г. родилите в областта момичета под 18 години са 78 с първо дете и 7 с второ дете. Общините Шумен (36, 20 от които с основно образование) и Върбица (26, 10 от които с основно, а 16 с начално или по-ниско) са с най-много родили момичета под 18 години, следвани от общините Каолиново (22), Нови Пазар (20) и Смядово (20).

Източник: НСИ

Детските бракове не се идентифицират като проблем от местните общности и активисти, като женитби на момичета под 16 се смятат най-често за вече напълно неприемливи и дори куриозни, изключителни и характерни само за единици „некултурни“ и бедни семейства в общностите по-места, с което можем да обясним и сравнително ниския брой на момичета под 16 навършени години в съжителство и станали майки през последните няколко години. През 2001 г. в област Шумен 94 момичета под 16 години живеят в съжителство, докато през 2011 г. този брой е 39, като най-много са сред компактните махали на т.нар. *турски цигани* във общините Върбица (8), Каолиново (7), и Нови Пазар (5), а в община Шумен са само 6 (спрямо 24 през 2001 г.). Броят на станалите майки момичета под 16 години през последните три години също е нисък в сравнение с този в други области на страната – 13 (2011 г.), 16 (2012) и 14 (2013).

Източник: НСИ

В град Шумен живеят две ромски групи, *хорохане/гаджикане рома* (наричани от околното население турски цигани и *лахо* от *музикантите*) и *музиканти* (наричани *къткъджи* от другите роми). Кв. „Бялата пръст“ и част от кв. „Еверест“ са населени само с общността на турските цигани, те живеят и в кв. „Витоша“, а музикантите живеят в кв. „Витоша“ и разпръснати в града. Разделение в кв. „Витоша“ съществува по отношение на ромите, живеещи в къщи и тези, които живеят в блокове и имат по-висок социалноикономически статус. Масовата миграция на много семейства или членовете в трудоспособна възраст към определени градове в Германия, Белгия и Холандия е довело до обезлюдяване на кварталите.

Сред двете групи формите на сключване на брак са с *искане на булката* и *крадене*, което е било честа практика в миналото, като едно от местата за открадване е било училището. И сред двете групи първата брачна нощ настъпва веднага след искането и открадването, когато се прави блага ракия и вече „няма начин семейството да си върне момичето назад, никой няма да я иска, като вече е направена белята“. И за двете групи в наши дни е характерно сключването на по-късни в сравнение с миналото бракове – след 19 за момичетата и след 22-24 за момчетата се смята за нормална брачна възраст, докато „преди хората е трябвало да се женят и на 17 са били вече стари моми“. Напълно допустима и нормална практика е едно момиче да излиза с момче, със знанието на родителите си, и да планират сватба, след като завършат средното си образование. Браковете под 18 години са нежелани, категорични са всички родители и прародители, с които бяха проведени разговори. Решенията за бъдещия брачен партньор се вземат изцяло от младите, като намесата от страна на родителите е минимална. За родителите е важно брачният партньор да е от добро семейство и от собствената група, но не могат за наложат избор на децата си. В най-честия случай младите уведомяват родители си за своя избор.

Забелязва се динамика на процесите и съчетанието на нормата за добра съпруга и стремежа към образование:

При нас ромската жена първо е домакиня, майка и съпруга и после всичко друго. Последното нещо, което трябва са прави е да ходи на училище. За ромската жена да иска да продължи някакво образование е трудно. Като вземете предвид свекър, свекърва, обичаите... ми трудно е. Но това се разчупва вече, младите завършват средно образование, имаме млади висшисти роми... Виждаме, че без образование не можем да си намерим работа, дори и за чистачка искат основно образование. По-младите имат желание да учат. Стана модерно децата да учат, това с ранните бракове се брои на пръсти. По селата може и да е по-така, но тук специално това го няма. Тук е пълно с момичета и момчета от Делиормана. Моите впечатления от нашата среда са, че това с ранните бракове го няма.

(Жена, 34 г., Бялата пръст)

Родителите искат децата им „да си поживеят, а не да стават перачки и чистачки на 16 години“, „да се образуват, да не са като нас“, „да вземат диплома, за да имат работа, защото дори и за чистачка ти трябва основно образование“, „да учат до най-високата възможна степен“. Мотивите са свързани с оценката на образованието като социален капитал, който ще даде възможност за реализация на момичетата им в България, но и в чужбина: *повечето вече гледаме да имат образование и да се изучат, за да отидат на чужбина* (жена на 30, Еверест); *аз съм бедна, живеят в една дупка, но не иска децата им да живеят така* (жена над 40 г., Витоша). Тези процеси са особени динамични и са резултат от развитието на общността през последните 20 години – в кв. „Витоша“ абитуриентската на първото завършило средно образование момиче от *хорохане рома* се прави през 1997 г., след което това става пример за много момичета от махалата, а днес абитуриентският бал е част от семейно-обредната система.

Детските бракове се срещат сред единици от най-бедните и маргинализирани семейства от общността, при които крайната бедност е съчетана с липса на образование и перспективи за развитие.⁴⁷ И в бедни, и в семейства с добри условия на живот, обаче, е възможно да се случи брак, „ако белята вече е свършена“, тоест ако момичето избяга и/или спи с момчето. Тогава, родителите, дори и изразявайки несъгласие приемат брака:

Направихме работата и готово. Родителите ми реагираха много зле, бяха ядосани, но аз бях бременна.

(16 г. момиче, Бялата пръст)

Родителите ми искаха да уча, винаги са ни казвали, че трябва да учим с брат ми, аз избягах при мъжа ми и те нямаше какво да направят. Тогава бях на 14.

(17 г. момиче, Витоша)

Случаите на ранен брак са толкова редки, че дори за хората е трудно да се сетят за такива след 2002-2003 г., а когато това се случи „цялата махала се срамува“, „това за нас вече е срамно, не е нормално“.

Същевременно покачването на брачната възраст не е пряко свързана с покачване на образователния статус. Завършването на 8 клас се счита за минималното ниво на образование, а завършването на средно е честа, но не масова практика сред момичетата. И според младежите, и според възрастното поколение решението за продължаване на образованието е изцяло ли-

⁴⁷ Последният случай е от съвсем скоро – едно момиче от бедно семейство се жени – в училището я иска някакво момче, и за да не я открадне той момичето избягва с друг. Вуйчо ѝ сигнализира в полицията и идват закрила на детето, но майката, за да няма проблеми и защото „белята е вече свършена“, казва, че всичко е с нейно съгласие.

чен избор на момичето, въпреки че „всеки родител иска детето му да го завърши“ и не зависи от фактори като финансово положение на семействата. Според наблюдения на работещите в СКЦ-Шумен, момчетата спират да учат след 8 клас поради необходимост да работят, а момичетата – поради прищявка. Бяха давани примери с момичета след 7 или 8 клас, които просто отказват да ходят на училище, дори и при непрекъснатите опити на родителите да посещават часове.

Отпадането от училище е продукт на лично решение на момичето, независимо от отношението на родителите:

Всичко зависи избора на момичета. Ето, едната ми дъщеря е със седми клас, а другата учи Българска филология, въпреки че е семейна от няколко години.

(семейства на музиканти, Витоша)

Според наблюденията на социални работници, вече старите искат децата им да имат образование, за да имат по-добри възможности, а пък децата са тези, които бързат да създават семействата.

Според момичетата, които са станали семейни преди 18 години, това е било продукт на обстоятелствата (бягство с момчето, забременяване) и не смятат, че това е нормалната брачна възраст за момичета. Според учещите и планиращи да се образуват момичета под 20 години, *ти трябва най-малко средно, за да те вземат на работа*. Със своята квалификация, те разчитат, че ще могат да работят, след като отгледат децата си, като дават пример на много жени над 30 години, които сега учат вечерно, за да могат да кандидатстват за работа.

Въпреки че казват, че за тях образованието не е толкова значимо, колкото други качества на добрата съпруга и домакиня, те държат приятелките им да завършат „най-малко средно“. Същевременно, за тях по-високото ниво на образование не хвърля съмнения върху честността на момичето:

Аз имам приятелка, тя също учи право, тя е на 23 години и е мома. Това е добър пример за момиче, което си държи на традициите и продължава да е мома. Това да си държиш на традицията не пречи да се образоваш, но повечето не виждат перспектива да се образуват. И след като идеалът е момичето да бъде перфектна майка, добра домакиня и съпруга, тя предпочита като види първото срещнато момче, да бъде негова. Не виждат перспектива. Лично за мен, съвсем скоро, ако нямаш образование, нищо няма да постигнеш, дори на минимална заплата няма да можеш да работиш.

(23 г. хорохане рома, Еверест)

Силно демотивиращо за младите обаче действа фактът, че липсват възможности за развитие – *защо да уча и да имам диплома, след като хората с две висши карат такси, а комшиите без образование са сутеньори в чужбина и са най-богати*. (момче от Бялата пръст).

Родители, които държат на средно и висше образование за момичета са тези, които имат висок жизнен стандарт и членове на които са били в чужбина. Посещенията на евангелска църква от страна главно на ромите от кв. Витоша също се отразява положително върху избора за продължаване на образованието. Негативни фактори, които са свързани едновременно с отпадане от училище и ранен брак са крайната бедност и липса на перспективи в семействата, както и някои (но не всички!) случаи на деца, оставени на грижи при бабите си, които могат да

загубят контрол върху тях или в желанието си да им угодят, се съгласяват с прищевките на децата да не ходят на училище.

В махалата в **Нови Пазар** живее една хомогенна общност, определяща себе си като *турци* и *миллет*, която всички останали общности възприемат като цигани, а ромско говорящите групи наричат *чарале* (т.е. смесени, между роми и турци) и сключват бракове с тях. За повишаване на образователния статус на момичетата и сравнително високо нива на брачната възраст сред тях най-голямо значение има Женско ромско сдружение „Хаячи“, който подкрепя и дейността на СКЦ – Нови Пазар, чиято ежедневна работа, осъществявана предимно от хора от общността, с всички институции, и заинтересовани страни, най-вече от местната общност води до съществени резултати по отношение на норми и практики сред местната общност. Организацията работи с деца, родители и има целенасочена работа с поколението на бабите и свекървите, което все още е фактор при взимане на най-важните решения в семейството и групата. Поколението на жените над 50 години е и с по-добри позиции по отношение на интеграция в макрообществото – работили са сред българи, владеят отлично български език и често са и мост между семействата и институциите в държавата, и се грижат за внуците си, докато младите им родители са в чужбина. Сред повечето от тези жени вече е възприето мисленето, че момичетата не трябва да се женят рано, като изтъкват примери, почерпени от техния опит – „момичетата като са малки, нямат цицки“, „нямат кърма“, „не знаят какво да правят с бебето“, „спят до късно, защото са деца“, „като са малки, на 13, не са зрели и не вземат разумни решения, случва се да избягат, женят по още един или два пъти, оставят децата“. Младите са под постоянен контрол на общността – независимо дали са в махалата или на училище, и няма съмнения, че честта на момичета няма да бъде запазена, ако тя се омъжи по-късно.

Идеалният модел е завършване на средно образование, време, през което обикновено момичетата имат свои приятели и излизат с тях, след което се сключва брак. Образованието е необходимо и „е важно да имат дипломи преди жененето, за да може да го храни това семейство“, „с какво ще храни семейството, ако няма диплома“, „вече искат диплома дори и за чистач“. Теренното проучване съвпадна с приставането на едно 13-годишно момиче, след като 16 годишната ѝ сестра бе сгодена официално седмица по-рано. Единодушно бе мнението сред хората от общността, че случилото се е породено от крайната бедност, в която са живеели децата и невъзможността на бабата, която се грижи за тях, да ги изхрани. И двете са омъжени в добри семейства с финансови възможности. Детските бракове от последните години обикновено се сключват между бедни момичета и „възможни момчета“. Подобна стратегия сред бедни родители или на момичета в семейства с проблеми не е рядкост, посочват общностните работници:

Тук правихме големи събирания на хора от махалата с представители на институции като ОЗД и полиция, събрахме хора и интелегентни, и от неграмотните. Например, единият от неграмотните каза „моята дъщеря, ако иска [да се жени], да не я ли давам?“, и човекът каза „няма да я давам“ – „ами, ако нямам с какво да я храня?“, и това го казаха. И после човекът гледа и не можа да му каже нищо. Понякога те си мислят, че дъщеря им ще е по-добре там, отколкото въкъщи – няма къде да спят, нямат какво да ядат, отникъде нищо не вземат, няма работа.

(здравен медиатор)

Според семействата в махалата, „всеки иска дъщеря му да е образована“, а завършването на средно образование завършва с празник подобен по пищност на сватбата. Освен на бедност, ранната женитба се отдава на прищявка и безразсъден избор на момичето – „момичетата

пomeжду си говорят и са подстрекавани от приятелите си, лековерно смятат, че могат да се оженят“.

Ако момичето не е завършило 8 клас, свекървата и свекърът ѝ трудно се съгласяват да продължи след женитбата, но благодарение на работата на „Хаячи“ има и такива случаи. Родителите и бабите разчитат на разговори с момичетата, за да ги предпазят от ранен брак, „който няма да избяга“.

Сред неомъжените момичета завършването на средно образование е осмислено като избор, подкрепян от семейството и желан от момичето, защото ще ѝ даде възможност за работа след завършването. Някои имат амбицията и да продължат висше образование, следвайки скорошния пример на две сестри, които са записали висше образование в Шумен, и вече са последвани от още две момичета, всички от тях омъжени. Според момичетата, техните връстнички се женят рано, *„защото обичат приятелите си, решават и пристават. Техните гаджета ги карат „айде да бягаме“, а нашите гаджета не казват така, те ни чакат“*.

В най-честия случай омъжените преди пълнолетие момичета са избягали със съпрузите си, въпреки съпротивата на родителите си, които са имали планове за тяхното образование. Според младежите, които са неомъжени, изборът на приятелка и бъдеща съпруга е изцяло техен, но ако родителите им не одобряват този избор, биха са съобразили с тяхното мнение. Повечето от момчетата имат приятелки, които учат средно образование. Въпреки че образованието не е важно качество на бъдещата им съпруга, всички са единодушни, че ще подкрепят съпругите си, ако искат да учат, за да могат да работят след това.

От всички младежи се споделя мнението, че родителите ги стимулират да учат и прекъсването на образованието поради брак се осъжда от семейството, освен ако семейството не е бедно – тогава е допустимо момчето да започне работа, а момичето да се омъжи.

Според възрастните хора от общността и общностните работници детските бракове никога не са били считани за традиция и не са практикувани масово в махалата. Според тях, няколко показни присъди биха имали сериозен ефект върху напълното прекъсване на практиката на детските бракове.

Ситуацията по отношение на детските бракове и образователното ниво на момичетата са сходни в селата **Златар**, където живеят три групи – *ковачи/бир миллет* (турскоговорящи роми), *гаджикане рома* и *рудари (копанари)* и **Салманово**, където живеят *турски цигани* и *музиканти*. И в двете села възрастта за сключване на брак се вдига значително през последните 10 години, но все пак момичетата след 16 години се считат за годни за задомиране. И в двете села има основно училище и като правило всички момичета завършват основното си образование. Само *копанарите* обаче продължават средно образование, „ние сме като българите“ по отношение на образование и брачна възраст, казват възрастните от тази общност. Сред останалите ромски общности в двете села нито едно момиче не продължава средното си образование в близко населено място, въпреки осигурения транспорт и активна реклама от страна на гимназиите и техникумите сред местните общности. Само някои момчета и то като изключения продължават образование си до средно, тъй като основното се счита за достатъчен минимум за придобиване на книжка и ценз за излизане в чужбина, където са много семейства. Сред общностите не се обсъждат финансовите причини като причина за отпадане от училище, основните причина са липсата на мотивация да се продължава след 8 клас при момчетата и допълнително притеснения, че момичетата ще бъдат извън семейния и общностен контрол. В

с. Златар, всички родители и възрастни не искат момичетата да се женят преди да са завършили 18 години, но са категорични, че не искат да ги пуснат да учат в голям град „при никакви условия“.

Аз няма да пускам дъщеря ми да става курва. В града ученичките ходят с къси поли, пушат, вземат наркотици, а и изобщо не се учи. Като завърши сина ми ще го пробвам да учи в града, по при голям контрол... а дъщеря ми никога няма да я пусна да учи в гимназия! Нали виждам ученичките в гимназиите в Шумен, които само се оглеждат за мъже като мен, с коли и злато. Какво училище е това?! това не училище! Нищо не се учи в гимназията!

(мъж на 30 години, роми, Златар)

В селото идеалната възраст да задомяване на момичета е 18-19, а за момчетата още по-късно. Случаи на детски бракове се споменават като изключения при бедни и проблемни семейства (последният случай е на момиче, отраснало без майка). След 8 клас, обаче, момичетата на практика нямат никаква реализация – седят у дома под контрола на родителите си, предбрачно общуване не е позволено. Твърде сходна е ситуацията в с. Салманово, където за момичетата, които искат да продължат да се образоват в Шумен възрастните хора казват, че „иска да става курва“ и „да са прай на много умна“. Те остават у дома, запълвайки времето си със занимания в интернет и общуване с приятелки. За този тип общности е допустимо сключването на брак след 16-17 години. Липсват модели на друга реализация за момичетата, освен женитба и добра домакиня.

6. ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ

UNICEF Bulgaria/2013/Pirozzi

6.1. Изводи

Общи тенденции

През последните 15 години се повишава образователното ниво на ромските момичета, включително сред сключилите детски брак. Намалява броят на детските бракове и ранни раждания като абсолютна стойност и като процент от всички бракове и раждания в страната.

Детският брак е честа, но не единствена причина за отпадане от училище на ромските момичетата. Броят на отпадналите момичета е значително по-висок от броя на сключилите детски брак. Изследвания върху образователния статус на ромите и образователните нагласи сред ромската общност разкриват, че докато за по-възрастното поколение сключването на брак е било основна причина за отпадане от училище, то през последните две десетилетия на предни позиции са проблеми, свързани със социалноикономическото положение на семейството и липсата на средства, ниското ниво на образование и слаба заинтересованост

от страна на родителите, като причините са взаимосвързани. Някои момичета отпадат преди завършване на основно образование, поради очакване за брак. Отпадането след основно образование пък при други е свързано не с брак, а с притеснения на родителите за продължаване на образованието в друго населено място.

Не съществува един общ „ромски“ модел по отношение на брачна възраст и ниво на образование. Сред различните ромски групи има най-общо три модела: първи, при който масовата практика в групата е момичетата да се задомяват във възрастта между 12 и 15 години, като 8 клас е максималното ниво на образование, което може да бъде постигнато (но не от всички момичета); втори, при който завършването на основно образование е норма, възможно е и записване на средно образование, а възрастта след навършване на 16 години е приемлива за сключване на брак и трети, при който завършването на средно е образователният минимум и най-общо казано брачните тенденции не се различават от тези на заобикалящото население. Затова е важно мерките, които се прилагат на местно ниво да бъдат базирани на добро познаване и картографиране на конкретната ситуация и проблеми на ромската група.

Също така няма и един общ възглед сред ромите в България по отношение на задължителното образование на децата и в частност на момичетата. По-голяма част от ромите ценят образованието и осъзнават, че то дава възможности за по-добър живот. Но друга част не възприемат образованието до 16 години като задължително. Липсата на утвърдени модели в семейството и общността за по-висока степен на образование, обаче, пречат на реализиране на правото на образование сред групите, които не гледат на него като социален капитал за по-добра реализация на децата си.

В наши дни повечето ромски момичета сключват брак след навършване на пълнолетие. Достъпът до образование за момичета не е свързан само с детските бракове или етнокултурата на ромските общности, но и с някои по-общии проблеми и тенденции в макрообществото. Това са проблемите на образователната система като липсата на средни училища в населеното място; ниското ниво на образование в „циганските“ училища, което демотивира учениците и родителите; липсата на извънкласни дейности; цялостната девалвация на образованието в страната. Масовата безработица и дискриминацията по признак на етнически произход при кандидатстване за работа са също причини за слабата заинтересованост и мотивация на родители и деца.

Социални норми в ромските общности, свързани с детските бракове

Изискването за запазване на честта/девствеността/моминството на булката е основната норма, с която е свързан детският брак при ромите. В общностите, практикуващи детски бракове, съществува схващането, че с влизането в полова зрялост на момичето нейната девственост може да бъде отнета и затова то може/трябва да бъде задомено.

Изискването за честта на момичето не е ромска традиция *per se*, но тя се схваща от ромите като важен дял от идентичността им. Нормата за девственост на момичето продължава да се възприема от ромите като основен етноразграничителен маркер на идентичност, отделящ ги от останалите общности. Поставянето на знак за равенство между брак в детска възраст и изискването за девственост води до грешното схващане, че детският брак е ромска традиция и норма в ромската култура.

В почти всички групи нормата за девственост се спазва и при покачване на възрастта за женитба. Ако цялата група практикува късна брачна възраст, в общността рядко съществуват съмнения за честта на момичетата. В някои групи, като например *калайджи* в Северозападна България, нормата за девственост постепенно отмира, при други, като например *байчари* в Сливен, нормата съществува, макар да е нарушавана от младежите с предбрачно общуване.

Посещението на училище в някои общности се свързва с риск за опазването на честта на момичето и затова е общностно приемливо образованието ѝ да се прекрати още в прогимназиалния курс.

Ключови актьори и фактори, допринасящи за поддържане практиката на детските бракове и техните вариации в зависимост от ромската група

Ромите в България биват класифицирани като *междугрупова етническа общност*,⁴⁸ съставена от групи, метагрупови обединения и субгрупи със своя идентичност. **На първо място сред социокултурните фактори, влияещи върху практикуване на детските бракове и нивото на образование на момичетата е груповата принадлежност.** Други фактори, които са от значение и допринасят за разликата в модели и практики по отношение на образование и брачна възраст, при еднаква групов принадлежност са: типът населено място (голям град, малък град, село), живот и обучение в сегрегирани квартали, образование на родителите и широкия семеен кръг, мобилност на семейството и живот сред макрообществото, финансово състояние на семейството, наличието на активна общностна организация.

Практиката на детските бракове е най-масова сред различни групи, спадащи към *хоране рома* и *миллет* в Източна България, наричани от околното население турски цигани, особено тези, които живеят компактно в махали в големи градове и села. Данните от последните две преброявания потвърждават, че най-висок е броят на непълнолетните момичетата в съжителство в областите, където преобладават точно тези ромски общности – Бургас, Варна, Пазарджик, Пловдив, Сливен, Стара Загора и Хасково. Там живеят повече от половината от момичетата в съжителство под 16-годишна възраст и под 18-годишна възраст. Сред момичетата единственият възможен хоризонт за реализация е сключването на ранен брак, тъй като в групите липсват други модели на поведение за младите момичета. При тези групи владението на български от страна на децата е проблем през целия процес на обучение и също допринася за слабата им мотивация.

Затвореността на ромската група по отношение на останалите общности и макрообществото също влияят в полза на запазване на нормите. Нисък е образователният статус на момичетата при *калдарашите*, при които по принцип нивото на обществена интеграция е най-слабо, без това да има връзка с икономическия статус на групата. През последните години и при тази група се наблюдават положителни тенденции на завършване средно образование. Единици завършват висше образование, но обикновено този избор ги лишава от възможността за задомяване в рамките на общността.

Консервативен фактор за групите, които практикуват детски бракове е животът в големите сегрегирани ромски квартали в по-големите градове на страната. При тях брачната възраст се променя по-бавно в сравнение с ромските общности в по-малките градове и

48 Марушиакова, Е., Попов, В. 1993. Циганите в България. София: Клуб '90.

села. В компактни сегрегирани махали, където ромите живеят в социалноикономическа изолация и няма дейности на общностни организации в подкрепа на образование на децата, момичета отпадат в прогимназиалния курс в очакване на сключване на брак.

В по-малките градове и села общностите се оказват по-отворени към промени. При тях по-динамично се покачва брачната възраст и се променят възгледите по отношение на образованието на момичетата. **В селата, обаче, се наблюдават проблеми свързани с достъпа до образование, като липсата на средства или липсата на средно училище в населеното място.** Там отпадането на момичета след завършване на основно образование настъпва поради етнокултурни (свързани със страх от загуба на девствеността при обучение в друго населено място) или икономически причини (липса на средства за издръжка).

Обикновено жената е консервативният елемент в групата, носител и пазител на социалните норми, но също и факторът, през който може да навлезе промяната. Бабите и майките подготвят момичетата да запазят честта си (респективно честта на семейството). Те възпитават и въвеждат децата (момичета и момчета) в нормите на общността и ги напътстват как и кога да направят брачния си избор. При групите, при които се практикуват ранните бракове, остава основна ролята на майките или бабите на момчетата при вземане на решение за брачен партньор.

Колкото по-ранна е възрастта за брак, толкова по-голяма е ролята на възрастното поколение при решението за женитба. Покачването на възрастта обикновено е съпроводено както с по-високо ниво на образование, така и с нарастване на значението на индивидуалното решение при избор на брачен партньор.

Масовата практика в групата се възприема като общностна норма и референт за поведението на всеки член на групата. Т.е. всеки член е консервативен носител на нормите, които са особено важни за идентичността на групата. Живеейки сред общност, за която ранният брак е практика и при липса на други налични модели на житейска реализация извън създаването на семейство в детска възраст, момичетата и младежите възпроизвеждат и допринасят за поддържане на тази практика. **Затова е важна работата с всички членове на общността от всички полове и генерации.**

Като консервативен фактор може да бъде определена липсата на референтни модели на образовани момичета в семейството или в общността. Правилото за връзката на нивото образованието на родителите с образователните им нагласи важи и при ромите – по-ниското образование на родителите може да доведе до липса на мотивация за по-високо ниво на образование на децата. Въпреки че много необразовани родители подкрепят и стимулират децата си да учат, при липсата на утвърдени модели продължаването на образованието се оставя до индивидуалното желание на самото момиче, без да има схващане за задължителния характер на образованието.

Липсата на средства е сред основните икономически фактори, които допринасят за отпадане на момичетата от училище, без това да е пряко свързано със сключване на брак. При някои бедни семейства момичета отпадат в прогимназиален курс, за да се включат в домакинската работа или в семейните икономически стратегии (напр. събиране на гъби, билки и др.). При семейства на *дасикане рома* от села в регионите на Хасково, Ямбол, Сливен и в Северозападна България липсата на средства е причина за непродължаването на средно образование. **Крайната бедност води в някои случаи до омъжването на момичета, чиито**

семейства не могат да осигурят прехраната им. Родителите дори считат, че чрез женитба осигуряват по-добра реализация на дъщерите си. Не може обаче да се говори за пряка връзка между икономическото състояние на семейството и образованието на момичетата в него, ако не съществуват практика за образование на момичета в групата.

Разбиране сред ромските семейства и момичета за рисковете от ранна бременност и раждане в детска възраст

Сред общностите на ранната женитба, особено при момичета до 15 години, се гледа като на брак с дете. Момичетата на тази възраст нямат необходимите умения за отглеждане и възпитание на деца. Въпреки това на много места раждането след 16 г. не се счита за ранно. За отглеждането на детето непълнолетните момичета разчитат на своята свекърва.

Но не съществуват страхове сред семействата, че ранната бременност би довела до рискове за раждащото момиче или нейното дете. Докато някои роми са склонни да признаят, че едно непълнолетно момиче не е физически и личностно зряло да бъде майка, повечето смятат, че непълнолетните майки раждат здрави деца и ранното раждане не крие риск за майката или плода. Дори и информацията за вредите от ранното раждане, разпространена от здравни медиатори или организации, не се отразява върху практикуването на детски бракове, тъй като **общностната норма за брачна възраст и чест на момичета надделява над хипотетичния здравен риск от ранна бременност.**

Момичетата биват възпитавани от жените в семейството, че трябва да запазят честта си, но не и по други въпроси, свързани с половото общуване. В общностите практикуващи детски бракове момичета нямат информация и изпитват притеснения да обсъждат теми, свързани с половото общуване.

Актьори, фактори и мерки, които допринасят за промяна на практиката

Начинът за промяна е чрез целенасочено (програми и проекти) или естествено (индивидуални случаи) покачване на нивото на образование на момичетата в рамките на общността. Обикновено първоначално едно или няколко момичета придобиват по-висока степен на образование (основно, средно, висше), в противоречие с установените модели в общността, след това стават пример за повече момичета и процесът се масовизира.

При групите, за които ранните бракове вече не са характерни, тази промяна протича с различна степен на интензивност през изминалите десетилетия. При някои групи тези процеси настъпват през 60-70 години на ХХ в., при други след 1989 г., при трети тези процеси още не са настъпили. Като фактори за промяната могат да бъдат посочени: появата на ролеви модели на по-образовани момичета; наличието на местни лидери и общностни центрове, които стимулират развитие на по-високо ниво на образование; десегрегационни процеси и „отваряне“ на училищата към общността; социална мобилност на семейството и живот сред макрообществото (в България или чужбина). Често тези фактори са взаимосвързани.

В резултат на подобни процеси днес в групи и махали, където преди 25 години не е имало нито една жена с висше образование, днес студентките и завършилите висше образование момичета се дават като пример за общността. Затова са необходими инициативи и мерки, които да стимулират появата на „първопроходци“, по удачното определение на Йосиф Нунев,⁴⁹ в най-високите възможни степени на образование сред групите, при които още се практикуват детски бракове.

Индивидуални актьори, които стимулират подобни процеси, са ромските активисти и лидери, ангажирани с образователна работа в общността, от която произлизат. Част от тези лидери и техните организации са двигателите в процеса на десегрегация. Сред ромите, с които работят общностните и десегрегационните организации, се наблюдава по-висока степен на социална интеграция и по-успешна реализация сред младежите, включени в образователните дейности.

Като фактори на промяната (както и за липсата на такава) могат да бъдат посочени образователните институции, ангажирани с обучението на ромските деца. Дейности и мерки, реализирани в училище, които са насочени към повдигане на интереса на общността към собствената ѝ култура (публикации, проучване на местен фолклор, събития, възпроизвеждащи обичаи) водят до нарастване на самочувствието на ромската общност и изграждат доверие между нея и образователната институция. Участието на роми в учителския колектив и училищното настоятелство, както и тясното сътрудничество между училище и общностна организация са също фактори в посока на повишаване на образователния статус на момичетата и намаляване на детските бракове.

Положително сред част от ромските общности е и влиянието на лидерите в евангелските църкви. В повечето случаи пасторите поощряват вярващите младежи да завършат максималната степен на образование и организират образователни дейности, които подпомагат най-малките в процеса на обучение. Потенциалът на религиозното лидерство може да бъде използван при бъдещи дейности, след внимателна оценка на ситуацията в местната общност.

49 Нунев, Й. 2008. Първопроходецът в ромската общност. (Социално-педагогически и демографски аспекти). София: Фондация С.Е.Г.А.

Мобилността на семейството и животът сред макрообществото в България или чужбина се явява най-често положителен фактор по отношение на нивото на образование на момичетата в семейството. Обучението в училища, които не са сегрегирани или изцяло ромски, запознаването с позитивни модели на макрообществото, дават повече алтернативи за реализация, без да нарушават етническата идентичност. В чужбина семействата не чувстват дискриминация и гледат на образованието на децата си като на социален капитал за интеграция в тази среда.

Сред по-младото поколение родители (между 20 и 40 години) в групите, които практикуват ранни бракове, се наблюдава желание за по-високо ниво на образование на дъщерите/внучките им и по-висока брачна възраст. Това поколение има потенциала да бъде носител на промени, ако бъдат прилагани стимулиращи мерки, които да окуражат родителите в техните намерения.

Слаби звена в политиките и практиките на национално и местно ниво

Основните проблеми са свързани с реализацията на предвидените мерки, особено целящите превенция на детските бракове и регламентите на местно ниво. В стратегическите документи и планове за образователна интеграция на ромите **не се поставя нужното внимание върху образованието на ромските момичетата** и мерките, които да ги задържат в училище.

Съществуващата законодателна рамка изглежда изчерпателна като разписване на права и отговорности, но все още **липсва работещ механизъм при прилагането ѝ с участие на всички институции.** В по-голяма част от случаите на отпадащи и омъжени момичета, институциите считат, че това е „традиция на етноса“.

В резултат на активните действия от страна на ДАЗД и сключените две двустранни споразумения, Прокуратурата завежда дела, свързани със съжителства с малолетни майки през последните няколко години. Влезлите в сила присъди са 267 за 2012 г., 387 за 2013 г. Основен проблем в работата на ДАЗД и останалите институции е фактът, че предприетите мерки са след установени нарушавания на правата на децата, без да се използва потенциала на разписаните мерки по превенция. **До момента институциите работят чрез механизма на санкциите, а не за превенцията на детски бракове,** въпреки че в законодателството има разписани мерки по превенция на ниво местна и централна власт.

В общините, където се практикуват ранни бракове, липсва ангажираност на местната власт за решаване на проблема. Социалните работници биват възприемани като санкциониращи и бюрократични, а не като предоставящи услуги в полза на общността. Самите работници поради ограничения ресурс и капацитет за робата с общността не успяват да реализират вменената им превантивна работа.

Липсват достатъчно роми в сферите на социалните услуги и образованието. На повечето места участието на роми в училищния мениджмънт и педагогически състав е пренебрежително малко, дори в училищата само с ромски деца.

Добри политики, практики и проекти

Превъзможването на практиката на детските бракове настъпва не като резултат от възможните или вече наложени санкции, а като резултат от други фактори като: постепенното масовизи-

ране на по-високо ниво на образование сред ромските момичета и превръщането на завършването на образование във важна част от жизнения цикъл; многогодишната работа на местни организации, базирани в ромските махали, които работят с училището и всички институции; активната роля на училищата в работа с родителите, организирането на извънкласни дейности, „отварянето на училищата“; мобилност на семейството и трудова миграция в страната или чужбина.

Най-концентрирана е работата на Център за етнически диалог и толерантност „Амалипе“, особено в рамките на проект за превенция на детските бракове през 2010 г. Добри практики могат да бъдат открити в ежедневната работа на общностни организации, тъй като често те допринасят за покачване на образователния статус на момичетата и респективно на възрастта за брак. В местата, където е имало извънкласни дейности, проекти и инициативи, които са отворили училищата към ромските общности чрез дейности, поставящи на фокус ромската култура и традиции, има много позитивни примери на повишаване на нивото на образование на момичетата и доверие между училището като институция и местната общност в лицето на родителите.

Проблемът с детските бракове съществува и сред други ромски общности, особено в съседните балкански държави, а през 2014 г. е специално адресиран на Европейско ниво с доклада *Making early marriages in Roma communities a Global Concern* (Превръщане на ранните бракове в ромските общности в глобална загриженост) на Форум на ромите и чергарите (European Roma and Travellers Forum) към Съвета на Европа и Платформа на ромските жени „Phenjalipe“ (сестринство).

При анализ на чуждестранния и българския опит като добри практики могат да бъдат открити:

- **десеграционните дейности**, тъй като обикновено включените в тях момичета по време на началното си образование продължават и средното си образование;
- **извънкласните занимания за децата**, свързани с ромската култура и идентичност, интерактивните и спортни дейности, които правят училището по-привлекателно място за самите деца;
- **изграждането на ролеви модели** чрез работа на успели ромски момичета в общността, каквито са например ромките здравни медиатори и социални работници;
- **по-активното отношение на училищата**, постоянна работа със семействата и включване на общността в училищния живот;
- **изграждане на икономически възможности за реализация на жени от общността** с по-високо ниво на образование.

Примери за успешни дейности от такъв тип има в Монтана (Фондация „Шам“), Община Тунджа, Берковица (Фондация „Наангле – 2001“), Дупница (Фондация „Амала“), Нови Пазар (Женско ромско сдружение „Хаячи“), както и училища, в които са реализирали проекти, подкрепени от Центъра за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства към МОН, проекти от типа „втори шанс“, проекти на Център за етнически диалог и толерантност „Амалипе“. Важен момент в работата на общностните организации е, че те развиват дейности според конкретната ситуация в населеното място, махалата и дори според индивидуалния случай на всяко момиче, сключило ранен брак или застрашено от сключване на ранен брак.

Тъй като проблемите са различни сред различните групи и в различните места на живеене, стратегиите за превенция на детските бракове трябва да бъдат също локални,

базирани на добро познаване на ситуацията, картографиране на проблемите и предлагане на конкретни решения според ситуацията в общността и населеното място.

6.2. Препоръки⁵⁰

Осъществяваните мерки трябва да бъдат системни и дългосрочни, а не под формата на проектна краткосрочна дейност. Когато това е възможно, те да се осъществяват от организации/личности от самите общности.

По отношение на държавни институции и власти

- Да се извърши предвидената в Националната стратегия за детето 2008-2018 'карта на проблема' (за ранните бракове) като се използват информационни ресурси като Регистъра на децата, необхванати от образователната система и провежданото от Семейно-консултативните центрове картографиране за идентифициране на деца и семейства в риск, за да се опишат районите, където тази практика е масова. Картографирането да бъде съчетано с дълбочинни изследвания и плътно описание на местната ситуация, за да се предвидят адекватни мерки за превантивна работа;
- Да се осъществят мерките за превенция на ранните бракове и работа с общностите, в които те се практикуват, предвидени в част „Здравеопазване“ на Националната стратегия на Република България за интегриране на ромите 2012-2020 и на Плана за действие за периода 2011-2015 г. към Здравната стратегия за лица в неравностойно положение, принадлежащи към етническите малцинства.
- Да се включват в стратегиите и плановете за образователна интеграция на национално, областни и общинско ниво приоритети, цели и дейности, свързани пряко с превенция на отпадането от училище на ромски момичета поради ранни бракове;
- Да се подпомогнат властите на общинско, областно и национално ниво да осъществят планираните дейности по превенция на отпадането от училище на ромските момичета, чрез оценка на ситуацията в местните общности и разработване на конкретни мерки по превенцията, които да дават решения, адекватни на съществуващите проблеми;
- Да бъде включван въпросът за образователния статут на ромските деца и ромските момичета в стратегически политически документи, касаещи общообразователната система, като се постави специален акцент върху отпадането поради детски бракове;
- В разработваната от ДАЗД Национална стратегия за превенция на ранните раждания да се постави акцент върху превантивните мерки и работа с общността, а не върху засилване на санкциите и наказанията;
- В плановете за подобряване на достъпа до образование да бъдат включени мерки за реинтеграция на отпаднали поради брак момичета, които желаят да продължат образованието си (има много случаи на сключили детски брак момичета, които се развеждат, заживяват отново с родители си и имат желание да продължат образованието си);

⁵⁰ Препоръките са направени на база на проведеното проучване и експертен опит. В случаите, когато се обобщават често посочвани препоръки на експерти, които авторката на доклада не споделя, в скоби се посочва от кого е посочената препоръка.

- Да се направи експертна оценка на ефекта върху децата майки от предвидените санкции и промени в Закона за социалните помощи за деца;
- Да се изготвят програми и създадат ръководства за изграждане на капацитет сред социални работници и служители в институции на местно ниво за превантивна работа по отношение на детските бракове и отпадането от училище сред местните ромски общности, като се работи и за отпадане на все още съществуващия стереотип, че „детските бракове са ромска традиция“;
- Да се стимулира участието на роми в социалните услуги на местно ниво, които да бъдат разпознавани от местните общности като част от самите тях. Към момента системата на социални услуги работи чрез механизма на санкции, прилагани от държавата, и се разпознава от ромите в негативна светлина, а не като представяща услуги за общността, към които има доверие, и към които се обръщат при проблеми;
- Да се обвържат всички социални помощи с посещението на училище до 16 годишна възраст (*предложение от всички местни социални работници и някои активисти на местно и национално ниво*).

По отношение на образованието

- Да се проведе обществена медийна кампания за представяне на ромски момичета, които продължават своето средно образование (координирана от УНИЦЕФ във възможно сътрудничество с НМД, и с подкрепата на Посолството на Кралство Норвегия, Посолство на САЩ, и др. мисии, които имат или са изявили интерес за подкрепа на подобни инициативи);
- Да се стимулира повишаване на образователния статут на ромските момичета чрез въвеждане на стипендиантски програми за момичета, особено за обучаващи се в гимназии и университети (Структурни фондове, бюджет на МОН) – така ще се увеличат момичетата, които стават пример за други момичета от общността;
- Да се разработят стипендиантски програми за обучението на роми във висши учебни заведения по специалности Педагогика и Социални дейности – тяхната реализация ще осигури социални работници и педагози, които ще работят в и за своите общности;
- Да се стимулират училищата да реинтегрират момичета, които са сключили детски брак и вече са разведени;
- В местата с особено висок брой на ранни бракове, да се разработят дейности и инициативи за работа с родители на деца в прогимназиалния курс, които да свържат възрастното поколение от махалата и училищната институция под формата на „работилница за родители“, „на кафе с бабите“, „изучаване на традициите“. Целта да бъде изграждане на доверие между училището и местната общност, което да бъде отправна точка към обсъждане на проблемите с образованието на техните дъщери;
- В местата с особено висок брой на ранни бракове, да се разработят програми за извънкласни дейности в прогимназиалния курс под формата на младежки клубове (спортни дейности, рисуване, танци, училищен парламент) за ромски момичета, включително едномесечни екскурзии до близки населени места с туристически и исторически забележителности, които да бъдат обезпечени от специален фонд (като структурни фондове, бюджет на МОН);

- В настоятелствата на училищата с предимно ромски ученици да бъдат включени роми от общността и по-специално ромски жени;
- Да се въведе обучение по сексуално и репродуктивно здраве като част от общообразователната програма.

По отношение на общностите

- В зависимост от местните условия, да се разработят мерки за създаване на референтни модели на образовани момичета в общността: в общности, където малко момичета завършват основно образование (Нова Загора, Стара Загора, *голи цигани* в Сливен и Сливенско), да се разработят мерки за стимулиране на завършването на поне 10-20 момичета чрез идентифициране на семейства, работа със семействата, помощ за момичетата; в общности, където максималното ниво на образование е основно, да се подпомогнат 10-20 момичета да завършат средно образование чрез работа със семействата, стипендии, педагогически съвети;
- Да се засили дейността на общностни организации с капацитет и дългогодишна работа по образование на ромската общност да развият младежки дейности и адекватни на местните нужди мерки за работа с местната общност, така че да бъде повишен образователният статус на ромските момичета (Например Фондация „Наангле 2001“ в Берковица, евангелски църкви в Сливен);
- В местата с особено висок брой на ранни бракове, в които не действа общностна организация, да се стимулира създаването на формални или неформални организации от ромски жени, като се черпи опитът и модела на Женско ромско сдружение „Хаячи“;
- Да се осъществяват дейности, свързващи местната общност и училищата чрез форми от типа „родителски клуб“ и дейности, свързани с културата и традицията на местната общност като целта е да се изгради доверие. Подобни успешни примери има в училища, в които е имало проекти за целенасочена работа с родители (може да се ползва опитът на ЦОИДУ-ЕМ). Проекти от типа „втори шанс“ също са отворили училищата към местната общност, в резултат на което се повишава посещаемостта на ромските деца;
- В общностите, където поколението на възрастните жени взема основните решения по отношение на бракове и развитие на момичетата, да се започне системна работа с тях под формата на неформални разговори – „клуб“, „на кафе“, в които да се обсъждат теми от живота, и деликатно да се водят разговори за брачната възраст, вредите от детските бракове и ранните раждания, възможностите за развод при ранен брак, ползите от образование и др., като се дават положителни и негативни примери от местната общност (да се използва и пригоди подхода на Женско ромско сдружение „Хаячи“ / СКЦ – Нови Пазар за работа с възрастни и млади жени). Това може да бъде реализирано само с участието на активна местна организация в общността и жени от самата общност;
- В общностите, където решенията за продължаване на образованието и сключване на брак се вземат предимно от младите, да се стимулира създаването на младежки клубове, като се осъществяват срещи, неформални беседи и др., които да ги срещат с образовани млади жени от местната общност, които са реализирани професионално, но имат и семейство;
- Да се проведат пригодени към общността форми на кампании, които разясняват, че образо-

ванието до 16 години е задължително и сключването на детски бракове е забранено и какви са предвидените в законите санкции;

- В общностите да се провеждат пригодени към общността форми на дебати и срещи с институции – полиция, местна власт, прокуратура, ОЗД, на които да не се вменява вина или да се заплашва, а да се правят разяснения защо детските бракове не са разрешени, като се дават положителни примери от познати ромски общности. По този начин в общността ще бъде осъзнато, че детските бракове са обществен проблем, чието преодоляване не води до загуба на идентичност. Да се дават практически ползи, свързани с образованието – учат се езици, което би могло да улесни миграцията в чужбина, дипломата дава възможности за професионална реализация в местен бизнес и др.

Библиография

БАСП, IPPF, UNFP. 2012. *Семейно планиране, репродуктивно здраве и контрацепция. Анализ на практиките и нагласите в седем страни от Източна Европа и Централна Азия. Армения, Босна и Херцеговина, България, Македония, Сърбия, Азербайджан и Казахстан.* Фонд на ООН за население, Международна федерация по семейно планиране, Българска асоциация по семейно планиране и сексуално здраве.

НМД. *Бележник 2014: Какъв е средният успех на държавата в грижата за децата.* София: Национална мрежа за децата.

НМД. *Бележник 2015: Какъв е средният успех на държавата в грижата за децата.* София: Национална мрежа за децата.

Вацев, Ц. 1999. *Берковските роми, наричани циганите от кв. Раковица-Берковица. Минало и настояще.* Монтана: Полимона.

Витоша рисърч. 2013. *Картографиране на уязвими общности, ситуационен анализ и анализ на потребностите на област Сливен. Окончателен доклад.* (доклад по поръчка на УНИЦЕФ)

Георгиева, И. 1966. *Изследване върху бита и културата на българските цигани в Сливен.* – ИЕИМ 9: 25-48.

Герганов, Е., Кючуков, Хр. 1999. *Образователни нагласи на ромите в България.* София: Тилиа.

Грекова, М., Димитрова, В., Германова, Н., Кюранов, Д., Маркова, Я. 2008. *Ромите в София: от изолация към интеграция.* София: Изток-Запад.

Грекова, М. 2011. *Обобщение на резултатите от проведено проучване на рисковите общности в общините на област Шумен.* София: Фондация Здравни проблеми на малцинствата. (непубликуван доклад, УНИЦЕФ)

Грекова, М. 2012. *Репродуктивни нагласи и поведение в България.* БАСП & UNFRA.

Дечева, М. 2004. *Ме бала шукар, мо дикло лоло. Облеклото на циганите/рома в България.* // *Me bala šukar, mo diklo lolo. Gypsy/Roma in Bulgaria.* София: ЕИМ.

Димитров, Д. и колектив 1980. *Утвърждаването на социалистическия начин на живот сред българските граждани от цигански произход.* София.

Захариев, Б., Йорданов, И., Дечева, Й. 2013. *Изгубено бъдеще? Изследване на феномените на необхващане в училище.* София: УНИЦЕФ.

Иванова, Е., Кръстев, В. 2006. *Ромската жена. Пространства и граници в живота ѝ.* Стара Загора: Литера-Принт.

Иванова, Е., Кръстев, В. 2013. *Циганите/ромите в България – джендър отношение.* Стара Загора: Литера-Принт.

Йорданова, Р. 2012. *Заживяването съпружески с лице от женски пол, ненавършило 16-годишна възраст, като престъпление по чл. 191 НК – материалноправни и процесуални проблеми – Адвокатски преглед 12: 20-26.*

Ковачева, Л. 2015. *Съкровен свят. Празнично-обредна система на ромите в Средна Западна България.* София: Просвета.

Колев, Г. 2010. *Българската комунистическа партия и циганите през периода 1944-1989 г.* София: Център за публични политики.

Колев, Д., Крумова, Т. (Съст.) 2005. *Традиции и памет. Том 2. Между Сцила и Харибда. За идентичността на миллета.* Велико Търново: Астарта.

- Кукова, С. 2011. *Ромските деца в риск в системата на закрила на детето в България*. София: Български хелзинкски комитет.
- Кючуков, Хр. 2001. *Развитие на детския ромски и детския турски билингвизъм в България. (Психолингвистичен анализ)*. София: Дайвърсити.
- Кючуков, Хр. 2004. *Образователен статус на ромската жена*. София: Център изследвания и политики за жените.
- Кючуков, Хр. 2006. *Десеграция на ромските ученици*. София: СЕГА.
- Лиежоа, Ж.-П. 1999. *Роми, Цигани, Чергари*. София: Литавра.
- Марушиакова, Е., Попов, В. 1993. *Циганите в България*. София: Клуб '90.
- Марушиакова, Е., Попов, В. 2007. *Подобряване на образованието на ромите в България. Оценка на положението в страната и стратегическите насоки на Ромския образователен фонд*. Budapest: Roma Education Fund.
- Марушиакова, Е., Попов, В. 2012. *Цигани в Източна Европа. Курс лекции*. София: Парадигма.
- Национален статистически институт (НСИ). 2001. *Преброяване на населението – Демографски и социални характеристики на населението, 2001*. София: НСИ.
- Национален статистически институт (НСИ). 2011. *Преброяване 2011 (окончателни данни)*. София: НСИ.
- Национален статистически институт (НСИ). 2011. *Преброяване на населението и жилищния фонд през 2011 година*. Т. 1, Кн 2 Демографски и социални характеристики. София: НСИ.
- Нунев, Й. 2006. *Ромите и процесът на десеграция в образованието*. София: Куна.
- Нунев, Й. 2008. *Първопроходецът в ромската общност. (Социално-педагогически и демографски аспекти)*. София: Фондация С.Е.Г.А.
- Нунев, Й., Сечков, Р. 2009. *Неформалният лидер в ромската общност*. София: Фондация С.Е.Г.А.
- Пампоров, А. 2004. *Ромското семейство: аспекти на всекидневието*. София: Ефект.
- Пампоров, А., Колев, Д., Крумова, Т., Йорданов, И. 2008. *Ромите в България: Информационен справочник*. София: Фондация „Отворено общество“
- Пашова, А., Нунев, Й. 2009. *История, всекидневие и ценности на ромската култура*. Благоевград: УИ Неофит Рилски.
- Петрова, Л., Антонова, Р., Пенчева, Т. (Съст.) 2004. *Просто начин на живот*. София: Фондация „Студентско общество за развитие и междуетничния диалог“.
- Славкова, М., Еролова, Й. 2005. *Аналитичен доклад по Проект „Проучване на образователните нагласи на ромското население в община Нова Загора“*. София: Международен център за изследване на малцинствата и културните взаимодействия.
- Славкова, М. 2007. *Циганите евангелисти в България*. София: Парадигма.
- Сечкова, Р. 2014. *Резултати от теренното проучване на ромски общности в област Монтана с фокус върху децата и семействата. Окончателен доклад*. (непубликуван доклад, УНИЦЕФ)
- Тилкиджиев, Н., Миленкова, В., Петкова К., Милева, Н. 2009. *Отпадащите роми*. София: Институт „Отворено общество“.
- Тилкиджиев, Н., Миленкова, В., Неделчева, Т., Христова, С., Петкова К., Милева, Н. 2011. *Успелите роми*. София: Изток – Запад.
- Топалова, В., Пампоров, А. (Съст.) 2007. *Интеграцията на ромите в българското общество*. София: Институт по социология при БАН.

Томова, И., Пампоров, А., Миленкова, В. 2008. *Социално-икономическо положение на етническите малцинства в България*. София: Институт по социология – БАН.

Фондация “Отворено общество” 2002-2004. *Ще ви разкажа за една ромска жена ...* Кн. 1-2. София: Фондация “Отворено общество”.

Фондация “Утре”. 2003. *Ромската жена и домашното насилие*. София: Фондация “Утре”.

Център за междуетнически диалог и толерантност „Амалипе“. 2011. *Превенция на ранните бракове*. Пловдив: Астарта.

The World Bank Group. 2014. *Равенство между половете и приобщаването на ромите в България: гледната точка на четири ромски общности в България*. Звено “Социално развитие”, регион Европа и Централна Азия на Световната банка.

Bitu. N. 1999. *Situation of Roma/Gypsy women in Europe, report for the Council of Europe*.

Bițu, N., Morteau, C. 2010. *Are the rights of the child negotiable? The vase of Early Marriages among Roma Communities in Romania*. Bucharest: UNICEF and Romani Criss.

Declaration of the Committee of Ministers on the Rise of Anti-Gypsyism and Racist Violence against Roma in Europe. Adopted on 1 February 2012. <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1902151&Site=CM>.

Enache, S., Kacso, J-A, Szikszai, K. 2010. *Report: Survey on forced marriages in Romania*. Târgu Mures: Liga pro Europa.

ERRC. 2011. *ERRC submission to the joint CEDAW-CRC General Recommendation/ Comment on Harmful Practices: child marriages among Roma*. Budapest: ERRC.

European Roma and Travellers forum & Romani Women Informal Platform “Phenjalipe”. 2014. *Making Early Marriages among Roma Communities a Global Concern*. Strasbourg.

□□FRA – European Union Agency for Human Rights. 2014. *Roma – Data in Focus. Education: the situation of Roma in 11 EU Member States*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.

FRA – European Union Agency for Human Rights. 2015. *Child-friendly justice, perspectives and experiences of professionals*. Luxembourg: Publication office of the EU.

Geertz, Cl. 1973. Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture. – In: Geertz, Cl. *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. New York: Basic Books, 3-30.

Jigău, M., Fartușnic, C. 2012. *Cohort Analysis Estimation of the Dropout Phenomenon. Subsample of Schools from EPA Network, included in School Attendance Initiative „Hai la școală!”*. Buzău: Alpha MDN.

Kocze, A. 2009. *Missing Intersectionality. Race / Ethnicity, Gender and Class in Current Research and Policies on Romani Women*. Budapest: Center for Policy Studies, Central European University.

Marcus, G. 1995. *Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography*. – *Annual Review of Anthropology* 24: 95-117.

Mirga A. 1987. The Category of “Romanipen” and the Ethnic Boundaries of Gypsies. – *Ethnologia Polona* 13: 243-255.

Mitro, V., Aleksandrović, M. 2003. *Virgin, yes or not?* Novi Sad: AB print publikacije.

Oprea, A. 2005. Children’s Marriage: a cultural, access to education or racial problem? Deconstructing a dimension in understanding the oppression of the Roma – *ERRC newsletter* 2.

Pilot survey of birth rates and age at first birth among the community of Roma from Romania in Manchester,

RomMig project paper issued August 2014.

Surdu, M. 2004. *Sarcina și căsătoria timpurie în rândul tinereleor roma* [Teen Pregnancy and Early Marriage Among Young Roma Girls]. CEDU 2000+.

Surdu, M., Szira, J. 2009. *Analysis of the Impact of Affirmative Action for Roma in High Schools, Vocational Schools and Universities*. Bucharest: Roma Education Fund, Gallup Romania.

Tufiș, P.A. 2008. 'Predictors of School Success in Romania. Family Background, School Factors, Community Factors'. – *Calitatea vieții*, 3–4: 389–405.

UNFRA. 2012. *UNFRA child marriage fact sheet: Kosovo*.

UNFRA. 2012. *UNFRA child marriage fact sheet: Serbia*.

UNICEF. 2014. *Ending Child Marriage. Progress and Prospects*. UNICEF: New York.

Voicu, M., R. Popescu. P. 2006. *Early marriage and pregnancy in Roma communities*, Education 2000+ Publishing, Bucharest.

Čvorović, J. 2011. 'Juvenile Marriages, Child-Brides and Infant Mortality Among Serbian Gypsies' – *Гласник Етнографског Института САНУ* 2: 27-44.

Стратегии и програмни документи

Доклад за изпълнението на Националната програма за закрила на детето за 2013 г. София, 2014.

Здравна стратегия за лица в неравностойно положение, принадлежащи към етническите малцинства.

Националната стратегия за демографско развитие на населението в Република България (2012-2030 г.).

Национална стратегия за детето 2008 – 2018 г.

Национална стратегия на Република България за интегриране на ромите (2012-2020).

План за действие за изпълнение на заключителните препоръки, отправени от Комитета на ООН, за премахване на дискриминацията към жените (CEDAW).

План за действие за периода 2011-2015 г. към Здравната стратегия за лица в неравностойно положение, принадлежащи към етническите малцинства.

План за действие към Стратегия за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства (2015 – 2020 г.).

План за изпълнение на Стратегията за намаляване на дела на преждевременно напусналите образователната система (2013-2020) за периода 2014-2015 година.

Рамкова програма за интегриране на ромите в Българското общество (2010-2020).

Стратегически план за периода 2014-2016 на Държавната агенция за закрила на детето.

Стратегия за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства (2015-2020).

Стратегия за намаляване дела на преждевременно напусналите образователната система (2013-2010).

7. ПРИЛОЖЕНИЯ

7.1. Приложение: Списък на местата и целевите групи, обхванати в теренното проучване

Населено място	Ромски групи	Момичета, ранен брак	Неомъжени момичета, 15-20 г.	Неженени момчета, 15-20 г.	Студентки	Семейства	Жени
ОБЛАСТ МОНТАНА							
гр. Монтана, кв. „Кошарник“	<i>калайджии кошничари решетари</i>	5	4	6	1	6	3
гр. Монтана, кв. „Огоста“	<i>калайджии</i>	-	4	5	3	5	7
гр. Берковица кв. „Раковица“	<i>мухчии кошничари</i>	4	4	4	-	4	3
с. Долни Цибър, общ. Вълчедръм	<i>калайджии</i>	1	4	3	2	4	3
ОБЛАСТ СЛИВЕН							
гр. Сливен, кв. „Никола Кочев“	<i>байчари</i>	3	3	6	2	4	3
гр. „Сливен“, кв. „Надежда“	<i>турци голи цигани музиканти градешки</i>	4	2	5	-	7	4
гр. Нова Загора, кв. „Шести“	<i>турска идентичност</i>	5	4 (под 15 години)	4	1	5	6
с. Градец, общ. Котел	<i>градешки/ дървари</i>	3	4	5	1	4	3
ОБЛАСТ ШУМЕН							
гр. „Шумен“, кв. „Витоша“, кв. „Боян Българанов“	<i>хорохане рома музиканти</i>	2	3	4	2	7	4
гр. Шумен, кв. „Еверест“, кв. „Бялата пръст“	<i>хорохане рома</i>	3	4	5	3	6	5
гр. Нова Пазар	<i>миллет / чарале</i>	4	8	6	1	6	3
с. Златар, общ. Велики Преслав	<i>хорохане ковачи рудари</i>	2	3	4	-	4	3
с. Салманово, общ. Шумен	<i>музиканти</i>	-	2	4	-	2	3
Общо		36	49	61	16	64	50

7.2. Приложение: Списък на експерти и активисти, с които са проведени разговори и срещи по темата на изследването

В България

- Асен Асенов, здравен медиатор в община Шумен
- Борислав Борисов, началник на Отдел „Закрила на детето“ – Монтана
- Валери Белов, експерт по ромските въпроси в община Монтана
- Васка Радулова, здравен медиатор в община Берковица
- Д-р Велчо Кръстев, регионално сдружение на занаятчиите „Технитари“, член на НССЕИВ
- Веселин Лазаров, пастор в Християнски център . гр. Шумен
- Доц. д-р Веселин Попов, етнолог
- Димитрина Димитрова, здравен медиатор в община Вълчедръм
- Димитринка Демирева, учител, докторант (Шумен/София)
- Димитрина Минева, директор на ЦДГ № 34 „Пролетна дъга“, гр. Шумен
- Димитър Георгиев, ромски активист
- Доц. д-р Елена Марушиакова, етнолог
- Енчо Христов, пастор в църква „Антиохия“, Сливен
- Здравко Младенов, ромски активист
- Йорданка Христова, здравен медиатор в кв. „Никола Кочев“, гр. Сливен
- Камелия Николова, Директор на дирекция „Контрол по правата на детето“, ДАЗД
- Кольо Колев, здравен медиатор в с. Градец, общ. Котел, област Сливен
- Кристиан Христов, здравен медиатор в община Шумен
- Д-р Лиляна Ковачева, директор на Център за образователна интеграцията на децата и учениците от етническите малцинства (интервюто е проведено през дек. 2014)
- Людмила Петрова, Студентско общество за развитие на междуетническия диалог
- Маргарита Христова, здравен медиатор в кв. „Никола Кочев“, гр. Сливен
- Мария Никола, СКЦ – гр. Нови Пазар, Женско ромско сдружение „Хаячи“
- Наташа Тодорова, здравен медиатор в кв. „Надежда“, гр. Сливен
- Огнян Исаев, ромски активист и журналист, представител на Ромския образователен фонд за България
- Петър Цветанов, здравен медиатор в община Монтана, член на НССЕИВ, председател на Национална мрежа на здравните медиатори
- Румян Русинов, ромски активист
- Сашо Йорданов, здравен медиатор в кв. „Надежда“, гр. Сливен
- Серги Каракашев, ромски активист, заместник-председател на НССЕИВ

- Силвия Станчева, ромска активистка, начален учител в гр. Шумен
- Соня Руменова, здравен медиатор в община Монтана
- Станка Тачева-Йоргова, Сдружение „Бизнесцентър / Бизнесинкубатор“, гр. Нова Загора
- Стела Костова, общински съветник и ромска активистка, гр. Сливен
- Стефан Панайотов, общопрактикуващ лекар, ромски активист, гр. Сливен
- Сузана Борисова, здравен медиатор в община Нови Пазар
- Теодора Крумова, Център за междуетнически диалог и толерантност „Амалипе“
- Доц. д-р Христо Кючуков, педагог, ромски активист
- Юсейн Юсейнов, активист, Нови Пазар
- Екип на СКЦ – Шумен
- Екип на СКЦ – Нови Пазар

В чужбина

- Агнес Дарочи (Унгария), ромска активистка, Унгария
- Александра Милойкович-Новикова (Сърбия), Национален съвет на Ромите в Сърбия
- Ангелина Деметер-Тайкон (Швеция), ромска активистка, експерт по въпросите за образованието на ромските деца към правителството на Кралство Швеция
- Бехрия Рамович (Черна гора), ромска активистка, експерт по ромски въпроси към правителството на Черна гора
- Изабела Михалаке (Румъния), ромска активистка, кампания „DOSTA!“ на Съвета на Европа, Неформална мрежа на ромски жени *Phenljalipe*
- Йелена Йованович (Сърбия), ромска активистка и изследователка
- Мимоза Гаврани (Косово), Косово, активистка за права на роми е египтяни
- Мозес Хайнчик (Австрия), изследовател на ромската култура, почетен член на Австрийската академия на науките
- Сарита Яшарова (Македония), ромска активистка

